

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO IV

3

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
IV. letnik Ljubljana 1956 3. številka

Vsebina tretje številke:

- D. Kermanner: Prvi slovenski socialnodemokratski list »Novi čas«
— Stran 121
- S. Vilfan: Nekaj vprašanj iz zgodovine Stare Ljubljane — Stran 132
- J. Orožen: Teritorij in uprava mesta Celja od davnih dni do danes
— Stran 149
- M. Zadnikar: Srednjeveška arhitektura na Gradu pri Slovenjem
Gradcu v luči zgodovine in novih odkritij — Stran 156
- M. Smole: Gospodarski položaj ribniških podložnikov v začetku XIX.
stoletja — Stran 170
- J. Wester: Novomeški spomini — Stran 174

MUZEJSKE NOVICE:

- L. V.: Zemljepisni muzej Slovenije — Stran 179

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Š.: Gospodarski razvoj Maribora — Stran 180
- O.: Ljubljanski vodnik — Stran 180
- O.: Stane Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske — Stran 180
- O.: Jože Šorn, Razvoj Papirnice Vevče — Stran 181

Slika na ovitku:

- Boris Kobč. »Stolp piskačev« na Ljubljanskem gradu (risba po Valvasorju)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik Zvonc Miklavč

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Predstavnik Jože Šorn. Oprema inž. arh. B. Kobč. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici Ljubljanski št. 601-605-1-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din.

PRVI SLOVENSKI SOCIALNODEMOKRATSKI LIST

»NOVI ČAS«

DUSAN KERMAUNER

II.

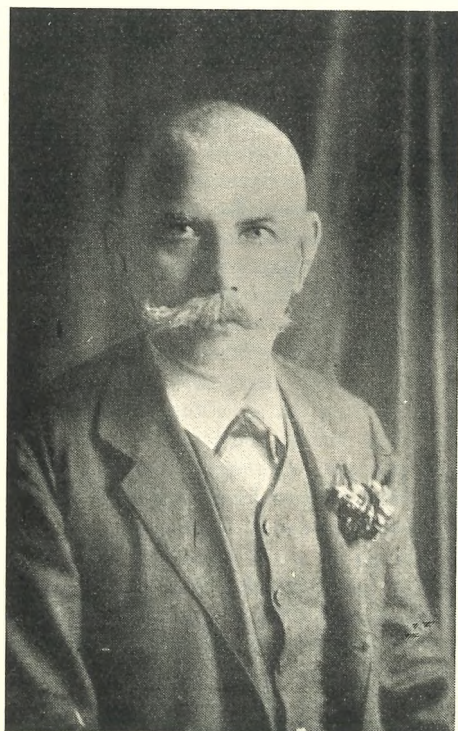
Ko je bila tudi druga vloga Franca Vovka konec junija 1889 odklonjena, je bil videti »Novi čas« pokopan, preden se je rodil; saj ni bilo več računati, da bi ista deželna vlada dovolila list, ko bi se zanj prijavil drug odgovorni urednik s približno enako šolsko, jezikovno in splošno izobrazbo, kakršno je imel Franc Vovk. Če je med ljubljanskimi socialnimi demokrati tedaj še ostalo kaj volje in poguma za nadaljevanje tiskovne akcije, ju je vsekakor še bolj potlačila novica z Dunaja, da je bilo osrednje glasilo socialne demokracije v Avstriji, tednik dr. Viktorja Adlerja »Gleichheit«, tudi medtem oblastveno ustavljeno in je njegova poslednja številka izšla 14. junija 1889. Upadli pogum pa jim je takoj spet zrasel, ko je po štiritedenskem »odmoru« namesto »Gleichheit« začel 17. julija na Dunaju izhajati nov dr. Adlerjev list »Die Arbeiter-Zeitung« (= Delavski časnik) s podnaslovom »Glasilo avstrijske socialne demokracije«, najprej dvakrat mesečno. In že nekaj dni po izidu njegove 2. št. (26. julija) je bila v Ljubljani vložena nova, tretja prijava »Novega časa«. Niti originala niti prepisa te vloge v arhivskih spisih ni bilo moč najti. Vložena pa je morala biti bodisi 3. avgusta ali dan pred tem, kajti 3. avgusta je državni pravdnik Pajk poslal »prijavo« Ivana Brozoviča, da bo prevzel uredništvo novega lista »Novi čas«, c. kr. deželnemu predsedstvu za Kranjsko v upogled in nadaljnjo odločitev. V spremnem dopisu je opozoril na »okolnost, da je bil v obeh prejšnjih prijavah nameravane ga časnika Brozovič naveden le kot izdajatelj, očitno nesposobni Vovk pa kot urednik«, kar daje »domnevati, da je Brozovič še bolj nesposoben od Vovka, kajti sicer ne bi bil za svoj list iskal drugega urednika«, in iz česar je sklepati, da »tudi Brozovič svoje ime le posoja, medtem ko naj bi list dejansko urejala druga osebnost«. Nadalje je pripomnil državni pravdnik, da v predloženem programu »ni dovolj jasna« točka V.,

ki se glasi: »Nabiral bode za agitačni fond«, in je hkrati menil, da »bi moral izdajatelj točno označiti, kakšni agitaciji je ta fond namenjen, kajti sicer bi se utegnilo zbirati tudi za nedovoljeno agitacijo«.¹

V ozadju te tretje vloge za »Novi čas« lahko z gotovostjo domnevamo nasvet z Dunaja — od dr. Viktorja Adlerja — ljubljanskemu »izdajateljskemu odboru«, naj ne odneha in naj poskusi z drugim odgovornim urednikom, četudi prav tako delavcem (kajti šolanega urednika-socialista med takratnimi Slovenci ni bilo najti niti z lučjo ob belem dnevu...). Ta dunajska urgencia in tudi ljubljanska pripravljenost za takojšnje nadaljevanje tiskovne akcije pa se nam vidi v zvezi s silovitim nastopom tistega življa, kateremu naj bi bil slovenski socialnodemokratski list v prvi vrsti namenjen, s prvim velikim bojem slovenskega delavstva: s stavko v trboveljskem premo-govnem revirju, ki se je začela v Zagorju 22. julija, v Trbovljah in v Hrastniku pa 23. julija 1889, in ki je v prvih dneh avgusta, ko je Ivan Brozovič vlagal svojo prošnjo, skoraj še v polnem obsegu trajala in ki je zaradi svoje nenadnosti, velikega obsega in vojaške zasedbe premogarskih krajev naravno prožila močne odmeve v slovenski javnosti (oba vodilna slovenska časnika, »Slovenski Narod« in »Slovenec«, sta se tedaj postavila na stran stavkujočih premogarjev in je bil »Slovenski Narod« z dne 1. avgusta zaradi tega celo zaplenjen).² Ni tudi izključeno, da so v tem vzdušju, ki ga je ustvarila velika rudarska stavka, ljubljanski socialni demokrati dobili iz meščansko liberalnega kroga kakšne spodbude k nadaljevanju svoje akcije.

Mogoče so ti novi momenti tudi ovirali deželnega predsednika barona Winklerja, da bi bil kar uporabil konstrukcijo, ki mu jo je v ta namen izdelal državni pravdnik, in Brozoviča kot »očitno« nesposobnega za urejanje lista itd. odklonil enako, kakor je bil dvakrat zavrnil Franca Vovka. Verjetneje pa se nam vidi, da so ga od zgoraj opo-

zorili na to, da njegovo ravnanje pri obeh dotedanjih prepovedih »Novega časa« ni bilo niti zakonito niti v skladu s tedanjo avstrijsko upravno prakso. Zato je deželna vlada Brozoviču 7. avgusta sporočila, da »bo dobil dovoljenje za izdajanje delavskega lista 'Novi čas', ko izkaže svojo sposobnost urejati časnik z izkazili v smislu čl. 12 tiskovnega zakona«. ³ Še pred tem pa so Brozoviča 6. avgusta poklicali na deželno vlado in ga zaslišali o tem, kako je umeti V. točko njegovega programa za »Novi čas«, na katero je bil opozoril državni pravdnik kot »ne dovolj jasno«. Pri zaslišanju je Brozovič programsko točko lista, da »bode nabiral za agitačni fond«, pojasnil takole: »Agitacijski fond ima samo ta smoter: K delavcem po tovarnah in drugih delavnicah v oddaljenih krajih je treba poslati v primeru potrebe, n. pr. ob stavkah, posebne odposlance, da jih poučijo o tem, kako imajo ravnati v okviru zakona; takšnim odposlancem je treba poplačati trud in povrniti potne stroške. Zato je izključeno, da bi se iz tega fonda trošilo za druge, postavno nedovoljene smotre. Časnik 'Novi čas' se bo prodajal po tako nizki ceni, da ni predvideti nobenega presežka. V raznih primerih pa bi bilo vendarle potrebno delavcem [po odposlancih] pojasniti njihov po-

Karel Kordelič (slika iz 1915)

stavni položaj, a ker tega ne bo mogoče storiti, vsaj me [vselej] pravočasno, s časnikom, ki bo izhajal samo vsakih 14 dni enkrat, je [Brozovič] menil, da bi se temu lahko odpomoglo s posebnim fondom. ⁴

Tudi o novem kandidatu za odgovornega urednika »Novega časa« je uvedel baron Winkler podobne poizvedbe kakor o Francu Vovku. Računali bi, da se bo obrnil prav tako na ljubljanski magistrat kakor v Vovkovem primeru. V naše začudenje pa tega ni storil, ampak se je obrnil na okrajnega glavarja v Črnomlju, ker je bil Brozovič (po starših) pristojen v Vinico. Črnomaljski okrajni glavar je 15. avgusta poslal deželni vladi naslednje sporočilo »o sposobnosti Ivana Brozoviča iz Vinice za urejanje časnika«: »Ivan Brozovič se je rodil 13. septembra 1858 v Ljubljani in je pristojen v občino Vinica... Obiskoval je le enorazrednici v Dobu in pozneje v Vinici ter se je leta 1871 podal v Gradec, da bi se tam izučil krojaške obrti. Leta 1875 je bil nekaj časa doma, nato pa krojaški pomočnik v Gradcu in v Ljubljani. Kolikor je v tem kraju znano in je bilo mogoče poizvedeti, ni bil nikdar v nobeni sodni preiskavi. Glede na stopnjo njegove izobrazbe pa mu sposobnosti za urejanje časnika ni pripisati in gre domnevno le za to, da ga bodo uporabili kot »slamnatega moža«-podtaknjenca. Ivan Brozovič velja v domačem kraju tudi za lahkomišelnega in v socialistično smer nagnjenega, ne da bi vendar v tem pogledu imeli kaj podrobnejših podatkov. ⁵

Iz spisov, ki so v arhivu pomanjkljivo ohranjeni, ne moremo razbrati, v kakšni obliki je deželno predsedstvo Brozoviču vendarle očitalo, da ima premajhno šolsko izobrazbo za urejanje časnika. Brozovič pa je v posebni vlogi »slavni c. kr. deželni vladi v Ljubljani« 28. avgusta ta ugovor izpodbijal takole: »Naznanjam, da nisem pri teh naukih obstal, katere mi je ljudska šola podala, marveč sem se še sledečih predmetov kot pomočnik v tujini učil: V Gracu na Štirimskem sem prisustvoval predavanjem kemije na trgovinski akademiji. U delavskem društvu učil sem [se] občne zgodovine, posebej še rimsko, nemško pravopisje in drugih predmetov. U delavskem izobraževalnem društvu u Ljubljani učil sem [se] slovensko pravopisje, računanje u desetinkah, knjigovodstvo in menično pravo (Wechselrecht) in nemško stenografijo. Tedaj mislim, da sem večš za uredovanje slovenskiga delavskiga lista. ⁶

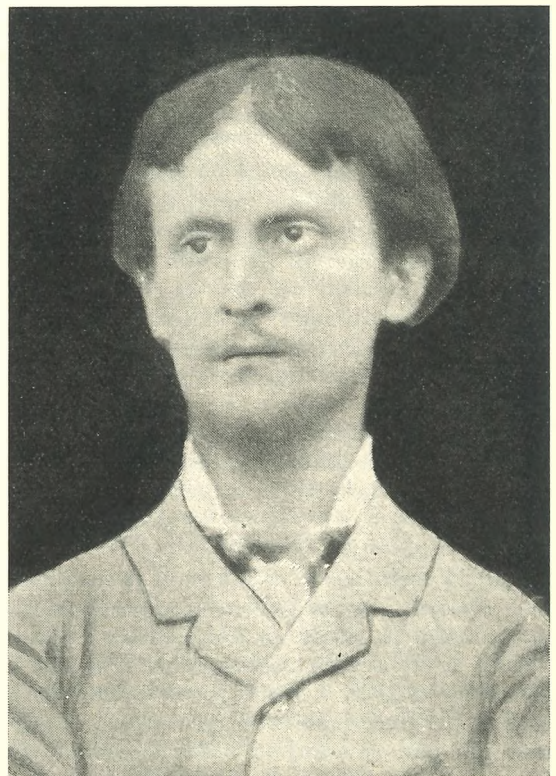
Tokrat pa baron Winkler mi napotil svojega uradnika ma pot presoje Brozovičeve

»knjižne« slovenščine, ki je bila videti sicer nekaj boljša od Vovkove, a ji je bilo prav tako mogoče očitati slovnične in pravopisne napake, ampak se je zadovoljil z ugotovitvami, da »je Brozovič predložil domovnico in z njo izkazal svoje [avstrijsko] državljanstvo in svojepravnost, da stanuje v Ljubljani kot kraju izhajanja nameravanega časnika, da po sporočilu c. kr. okrajnega glavarja v Črnomlju še nikdar ni bil v sodni preiskavi in da torej ni mogel priti ob pasivno volilno pravico v občinsko zastopstvo [ob to bi bil mogel priti le z obsojbo, ne pa že s preiskavo!], in je tako ustregel določilom čl. 12 tiskovnega zakona ter zato ni postavnega zadržka, ki bi ga izključeval kot nesposobnega za uredništvo periodičnega lista, tem manj, ker je v svoji vlogi z dne 28. avgusta izjavil, da si je pridobil tudi znanje s področja splošne izobrazbe«, ter je končno pojasnil tudi točko V. programa nameravanega časnika, glede katere je državno pravdnštvo izrazilo pomisleke. Uradnik, ki je to — seveda od zgoraj naročeno — poročilo 31. avgusta izdelal, si je na koncu »usodil udano predložiti naslednjo rešitev« v obliki besedila pismenega »priobčila« — »gospodu Ivanu Brozoviču, krojaškemu pomočniku v Ljubljani, Rožne ulice št. 29«, »da je deželna vlada Vaše naznanilo o nameravani izdaji periodičnega lista 'Novi čas' v zmislu čl. 10 tiskovnega zakona vzela na znanje«. Hkrati je uradnik predložil tudi besedilo sporočila državnemu pravdnstvu, da deželno predsedstvo »ne najde nobenega postavnega razloga, da bi izdajanje lista prepovedalo«, in da je o tem Brozoviča obvestilo.⁷

Ljubljanski socialni demokrati v »izdajateljskem odboru« so si meli roke in menili, da so na konju. Zdaj so lahko prešli od pisanja vlog za list k pripravljanju sestavkov za njegovo prvo številko, v kateri so videli velik dosežek dotedanjih naporov in izhodišče za nove velike uspehe v prebuji slovenskega delavstva. Sestavljanje gradiva za prvo številko pa se je nemara izkazalo za dosti težji posel, kakor pa so si zamišljali, preden so se ga lotili. Pretekla sta cela dva meseca in še teden dni povrh, preden jim je »Narodna tiskarna« natisnila tako zaželeno prvo številko »Novega časa«. Njen izid je 6. novembra 1889 najavil »Slovenski Narod« v notici »Nov list« z besedami: »Kot glasilo slovenskih delavcev začne jutri v 'Narodni tiskarni' izhajati nov list z imenom 'Novi čas', socijaldemokratičen list. Izhajal bode dvakrat na mesec, vsak prvi in tretji četrtek.«⁸

Toda veselje slovenskih socialnih demokratov je bilo prezgodnje. »Novi čas« je bil sicer natisnjen, toda le za — državno oblast, ki ga je takoj po natisu zaplenila, kar je bila vsekakor že vnaprej sklenila. »Slovenski Narod« je še tisti dan, 7. novembra, pod naslovom »Konfiskacija« sporočil: »Včeraj smo bili javili, da danes izide prva številka delavskega glasila 'Novi čas', danes pa nam je zabeležiti, da je državno pravdnštvo zaplenilo takoj prvo številko.«⁹

Ti dve notici v »Slovenskem Narodu« sta bili edina odmeva »Novega časa« v slovenski javnosti. A tudi v avstrijskem socialno-demokratskem tisku ni najti nobene omembe »Novega časa«. Vsaka tiskovna zaplemba pa je po čl. 36 avstrijskega tiskovnega zakona morala biti razglašena tudi v uradnem listu potem, ko jo je sodišče, ki ga je moral državni pravdnik v treh dneh od izvršene zaplembe za to zaprositi, v nadaljnjih treh dneh potrdilo. Iz »Laibacher Zeitung« (= Ljubljanski časnik), uradnega lista takratne »vojvodine Kranjske«, prinašamo v prevodu »razsodilo c. kr. deželnega sodišča v Ljubljani kot tiskovnega sodišča«, s katerim je bila »v imenu Njegovega Veličanstva cesarja« zaplemba prve številke »Novega časa« potrjena:

Ivan Brozovič (slika iz 1883)

»Vsebina 1. št. v Ljubljani izhajajočega periodičnega lista 'Novi čas' predstavlja objektivni dejanski stan prestopka proti javnemu miru in redu po čl. 302 in 305 kazenskega zakonika, in sicer: 1. s člankom, natisnjenim na str. 1 in 2 pod naslovom »Sodrug delavci«, ki se začneja z besedami »S to številko« in končuje z besedama »pozdravom izdajateljici«; 2. s člankom, natisnjenim na 2. str. pod naslovom »Splošno o socializmu in socialni demokraciji«, ki se začneja z »Glavna misel« in končuje s »socialni demokraciji«; 3. s člankom, natisnjenim na str. 2 in 3 pod naslovom »O komunizmu in socializmu«, ki se začneja z besedami »Ker se tolikokrat« in končuje s »sreča in zadovoljnost«, in končno 4. s sestavki v rubriki »Razne stvari« pod naslovi »Obrtni nadzornik«, »Predivna tovarna« in »C. kr. tobačna tovarna v Ljubljani«. — Zato se zaplemba 1. št. periodičnega lista 'Novi čas', ki jo je odredilo državno pravdnništvo, po čl. 489 in 493 kazenskega pravnega reda potrdi in po čl. 36 in 37 tiskovnega zakona prepove njeno nadaljnje razširjanje ter ukaže uničenje zaseženih izvodov in razrušenje stavka inkriminiranih sestavkov. — Razlogi: Inkriminirani članki in sestavki hujskajo in zapeljujejo k sovražnostim proti posameznim razredom in stanovom meščanske družbe in skušajo omajati pravni pojem o lastnini, s čimer je podan dejanski stan prestopka proti javnemu miru in redu po čl. 302 in 305 kazenskega zakonika in je odrejena zaplemba upravičena. — V Ljubljani, dne 9. novembra 1889.«¹⁰

Tudi v primeru, da bi se naše znanje o »Novem času« moralo omejiti na to, kar nam o njem pove »razsodilo« ali potrdilo njegove zaplembe, bi nam bilo jasno, da je cenzor čital skoraj vse, kar so slovenski socialni demokrati imeli in hoteli v prvi številki svojega prvega časnika povedati slovenskim delavcem. Inkriminirani so bili vsi trije članki — uvodnik, ki je predstavljal pravzaprav manifest izdajateljcev »Novega časa« s programskimi smernicami, in obe »teoretski« razglabljanji o »socializmu in socialni demokraciji«, ki naj bi se še nadaljevalo v naslednjih številkah, ter »o komunizmu in socializmu« — tako, da je na prvih treh straneh ostal nezaplenjen samo »Socialno-politični pregled« na tretji strani z nekaj vestmi iz delavskega gibanja na Dunaju, v ostali Avstriji in v Nemčiji; na četrti strani so bili inkriminirani kar trije dopisi s pritožbami nad ravnanjem z delavci, ostal pa je le en sam takšen dopis iz »Papirnice v Vevčah« poleg splošnega dopisa »iz Pichlin-

ga pri Köflachu«, s katerim se bomo zaradi njegove zanimivosti še posebej bavili, ter nekaj drobiža: notica o praznovanju dvajsete obletnice ustanovitve ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, seznam čeških in nemških socialnodemokratskih listov v Avstriji (ni umljivo, zakaj v seznamu manjkata tržaški delavski list »La confederazione operaia«, ki je izhajal od spomladi tistega leta, in zagrebški »Radnički glasnik«, ki je izhajal že od začetka leta 1887, a samo do 30. septembra 1889), in končno seznam »doneskov v podporo lista« z navedbo osnovnega in pglavitnega dunajskega prispevka 35 goldinarjev, ki smo ga že omenili, nadalje daru tržaških »arzenalnih delavcev«, ki so zbrali 10 goldinarjev, petih goldinarjev, zbranih v Beljaku, in dveh enogoldinarskih osebnih prispevkov, Johanna Wögererja in Vincenca Arnetzla (ki sta bila leta 1888 v prvi vrsti socialnodemokratskih aktivistov v Ljubljani, a sta se med tem odselila drugam), medtem ko znesek ostalega dela »tiskovnega sklada«, ki je bil »po krajcarjih zbran«, ni bil naveden.

Po cenzorjevem tolmačenju je bila potemtakem vsaka socialnodemokratska in socialistična misel — »hujskanje in zapeljevanje k sovražnostim proti določenim razredom meščanske družbe in »majanje pravnega pojma o lastnini«. Na to se ni hotel ozirati, da so se takšne misli oznanjale na avstrijskem ozemlju v nemških in čeških socialnodemokratskih listih, in je pred okuženjem z njimi hotel obvarovati vsaj tiste slovenske delavce, ki bi utegnili »nasestice le slovensko tiskanemu »hujskanju« in »zapeljevanju« v socialno demokracijo, ter tako ustreči konservativnemu krilu slovenske narodne stranke z duhovščino, pa tudi večjemu delu njenega liberalnega krila s posvetno inteligenco — advokati, profesorji in drugimi državnimi uradniki — na čelu. Od nikogar v kranjski deželi ni bilo pričakovati, da bi se zavzel za enake pravice slovenskih socialnodemokratskih delavcev, kakršne so si tedaj že pridobili socialni demokrati večjih narodnosti v Avstriji.

Na vprašanje, ali so izdajateljci »Novega časa« utegnili »rešiti« iz tiskarne vsaj nekaj izvodov s takšnim hrepenenjem pričakovanega lista, še preden so prišli od državnega pravdnništva naročeni policijski zaplenjevalci po vse ostale, ne moremo odgovoriti, ker manjkajo o tem vsakršni podatki. Prvi slovenski socialni demokrat, ki je o tem listu — brez navedbe njegovega imena — in o njegovi zaplembi poročal pol-

Uredništvo
in upravnishstvo na Ljo-
ljanski cesti št. 26
II. nadstr. v Ljubljani.
kamor naj se izvolijo
dopisi kakor tudi vse
denarne pošiljke
pošiljati.

NOVI ČAS

Izhaja vsak prvi in
tretji četrtek v mesecu
in velja za Avst.-Ogersko
pošti pošiljan »
celo leto 1 gld. 40 kr.
pol " — " 70 "
četrť " — " 35 "
posamezne številke
po 6 kr.

Social-demokratsčen list slovenskih delavcev.

Za oznanila plačuje se od četrstotne peti-vrste 8 kr., odprte
reklamacije so poštnine proste

Naročnina za tuje dežele toliko več, kar znaša poštnina. Pri de-
narnih pošiljkih naj se blagoviti poštni nakaznici posluževati

Sodrug, delavci: so prošeni, vedno za razširjanje lista skrbeti.

Sodrug, delavci!

Što številko stopimo v vrsto borilcev za pra-
vice četrtega stanu. Naloga nam je, našim
častitim čitateljem vspeš, po katerem bomo
delovali, naznaniti.

Pred vsem bomo skrbeli, da predsodke
narodnosti, rojstva in posestva razkropimo; na-
dalje bomo skrbeli, da se izrabljenje (Ausbeu-
tung) delavske moči na mejnarodni način pre-
preči; nič manj važna nam ni naloga, sedanji
krivični volilni monopol uničiti, katerega do sedaj
samo imoviti ljudje v svojo korist uporabljajo,
torej bomo vstopili za enako pravno volilno pra-
vico, in to pričenši od one dobe, ko se prične
krvni davek (vojaščina)

Današnje društvene in zborovalne postave
tudi našim potrebam ne zadostujejo ter še celo
našo organizacijo in agitacijo zadržujejo, zatega-
delj bomo zahtevali neskrajšano društveno in
zborovalno pravico.

Da korist delavskega ljudstva še nadalje kri-
vice ne trpi, zahtevati je proste potovalne in na-
selniške pravice ter da se odpravijo klatežke (Va-
gabunden), odgonske (Schub) in razne druge iz-
vanredne postave; da se delavcem omogoči, svoje
otroke ne le v ljudsko šolo, marveč v vse druge
izobraževalne zavode pošiljati, zahtevali bomo
brezplačen šolski pouk na vseh izobraževališčih,
kateri so danes monopol ali predprave boga-
tulinov.

Sodrug! Ako se ozremo po širnem svetu,
po našem cesarstvu ali po inozemstvu, vidimo,
kako se delavstvo giblje, kako se bori za svoje
pravice, kako si ustanovlja časnike, kateri je za-
stopajo, tako da imajo delavci že skoro vsakega
naroda svoje časopise, ker so spoznali, da je v
časopisju velika moč, brez katere se tudi delavci
z uspehom boriti ne morejo.

Kaj se je pri nas v tem oziru do sedaj sto-
rilo? Tako rekoč nič. Ali hočemo še nadalje roke

krížem držati in mirno gledati, kako se nam leto
za letom zaslužek zmanjšuje in delavni dan po-
daljšuje, pri tem ko sta živež in stanovna vedno
dražja, ko mora pri nas ne le samo mož in žena,
dostikrat že tudi otroci v delavnico ali tovarno
(Fabrik), v katerej je v svojem času mož
toliko prislužil, da je mogel svojo družino pre-
živiti. Ali naj samo gledamo in drug drugemu
svoje zlo tožimo? Ne, s tem nam ne bode po-
magano!

'Sodrug! Pomislimo, kaj bode iz naših otrok,
ako bo šlo tako naprej, — polnili bodo razne
ječe in prisilne delavnice (Zwangsarbeitshäuser)
in kdo bo tega kriv? V enem oziru tudi mi sami,
ker se mirno pustimo guliti in izrabljovati, ker
se še za ono malo ne brigamo, kar nam postava
zagotavlja.

Poglejmo našo lepo Gorenjsko, kjer je žreb-
ljarska industrija; Dolenjsko, kjer je lesna, ali
kako izgledajo te domače industrije? kako iz-
gledajo oni sužnji delavci, kateri so včasih vsaj
človeški živež zaslužili; kako je pa danes? Danes
dela mož, žena in otroci od ranega jutra do pozne
noči, in kaj zaslužijo? Toliko, da jim ni živeti
in ne poginiti, čeravno otroci v onih letih po
magati pričnejo, ko še komaj orodje vzdigovati
zamorejo.

Kakošna je izreja otrok, umevno je samo
ob sebi; če mora mati težko kruh služiti, ni ji
mogoče otrok izrežati in pohoštvu opravljati, kakor
bi bilo treba; kakovo ima delavec domačijo, ko
mu žena, trudna od dela in skrbi, zvečer oprav-
ljati ne more? Da je potem vse narobe, umevno
je samo ob sebi. In to je večinoma po naši de-
želi, posebno kjer je ona zveličavna domača in-
dustrija. Zatorej, delavci! da nam bo mogoče ta
pogubonosni razvoj vsaj omejiti, moramo mišljenje
svoje na zgoraj navedeni vspeš obratiti in si
takovih časnikov naročiti, kateri se z našimi tež-

9 — 3.5
m

njami pečajo, kateri nam dajejo navodila, kako je mogoče temu ali onemu zlu v okom priti. Eden takih časnikov bode „Novi čas“, katerega vam tukaj podajamo. Resnica je, da kakor malo ceno ima časnik, je vendar marsikateremu delavcu nemogoče, kupiti si ga; ali kar eden sam ne more, združiti se jih zamore več in tako si ga lože omislijo. Prejmite torej ta list kot orožje, s katerim se bode omogočilo zabranjevanje delavskega stanu proti drugim, delavcu sovražnim strankam; kateri naj vam bode navodilo k združenju, ker samo združeni in našega stanja si svesti, zamoremo, se uspešno proti našim izrabljevalcem in tlačiteljem v bran postaviti.

Da bode listu mogoče uspešno delovati, potreba je, da ga delavci, za katere se ima boriti, v gmotnem kakor v duševnem oziru podpirajo, kar je največ mogoče.

Vabimo torej vse sodruge delavce, kakor tudi vse prijatelje delavskega stanu na mnogobrojno naročbo, in da se sploh trudite, list kolikor mogoče razširjati, da bode tudi nam možno, nalogo, katero smo si stavili, popolnoma izvrševati.

Z bratovskim pozdravom

izdajatelj.

Splošno o socializmu in socialnej demokraciji.

Glavna misel socializma je bratovsko združevanje ljudi. Socializem ne spozna človeka za jedino, temveč za splošno bitje! On zahteva državno in skupno življenje ljudi. Po socialnem mnenju obstoji človeška blagostanje v tem, da se vsi ljudje zedinijo in da se vsak bori za vse, ne pa, da bi se ljudje, kakor dandanes zoper vse bojevali. Zategadelj je čisto drugi razloček med današnjo državo in skupnim življenjem onega, ki ga hoče socializem ustanoviti!

Dandanes je vsak za-se. Prostost in red je v tem, da vsak svoje moči zoper drugega svojevoljno porabi in da svojo trdno pribojevano mesto smatra kot pravico. Kakor daleč se dotični povzdigne na svoji moči in trudu, da druge polnočne stori, to je ravno njegova varnost in čast. Oni, ki se je tako visoko dvignil, da si je izdelke drugih prisvojil, katerih ni sam izgotovil, jih takorekoč le pod doval, je vendar pod varstvom državnih postav. Sicer je že tudi dandanes družbinsko življenje, v katerem so vsi za jednega; pa s tem razločkom, da si tega varstva niso ti posamezni sami zaslužili. To trdno mesto so jim priborili njih predniki ali pa drugi ljudje; sicer se imajo zahvaliti posamezni ugodnim okoliščinam, pa take okoliščine obrača država močnejšim v prid!

Drjavno glavno prizadevanje je ravno to, moč posameznih podpirati in rasvijati, kar zmiraj opešanje in zatiranje družin provzroči. Dandanes se država le malo briga za to, da bi imela vsaka stvar tudi jednake pogoje in pravice, da bi se razvijati in delovati zamogla; dandanes je red samovolja posameznih, kar pri takih razmerah ne more biti drugače. Država je še malo storila, da bi se velike nejednakosti in razločki med stanovi razdrli v korist enakih pravic. Nasproti temu, kar je francoska revolucija v tem obziru dovršila, so novi veliko znamenitejši ekonomični faktorji nastali kot vsako-

vrstni stroji, ki so v rokah posameznih ravno take, če ne še večje antisocialne razmere, kot so bile pred omenjeno revolucijo provzročili. Socializem, ki je bil že od nekdaj v dobro urejenem ljudskem življenju v veliki veljavi, zahteva tedaj odločno, da se sistem samovoljnosti vniči, ne da bi se morebiti samo olajšal.

To je naloga socializma, uničiti nejednakost stanov, ki je nastala tekom časa po samovoljnem ravnanju posameznikov; zato mora dandanes socializem kot socialna demokracija politično nastopiti. Njegovo geslo (klic) bodi: Prostost, enakost, sloga (bratovstvo)! Ako tedaj hočemo zdaj novo družbinsko življenje vstanoviti, ne mislimo, da do dandanes ni hilo nobenega društva ali, da v starem družbinstvu ni bilo nikakih socialnih elementov. Podlaga družbinskega življenja dandanes je neomejeno samovoljno postopanje, ki zahteva pod veliko kaznijo od vsakega, da varuje in pospešuje to samovoljnost. Tako brani država močnejše proti slabšim, ki morajo za majhno plačo vse svoje življenje služiti. Slednjič ne odločujmo o moči in slabosti osebne prednosti, temveč le premoženje, katero se ohranjuje od roda do roda po postavah. Socializem in socialna demokracija ima tedaj državo in življenje v splošnem pomenu predugačiti, da se pospešuje in hrani blagostanje vseh v vsakem obziru, kar se brez enakosti doseči ne more. Splošna oblika socializma je zelo priprosta, glasi se: Povišanje skupnega ali družbinskega življenja! Tu se moramo posebno za ekonomične stvari zanimati, ki so podlaga vseh drugih. Tu so glavne poteze o socializmu in socialni demokraciji.

O komunizmu in socializmu.

Ker se tolikokrat ne le v časnikih, temveč v prostem pogovoru pretresava pojem teh teorij, njihove težnje in njih smoter, njihovo zgodovino, napredek in boločnost — hočmo tu v glavnih potezih spregovoriti o teli zadevah, katere so bile že raznim dobam zgodovinskim gléd človeškega razvitka v razumu in blagostanju mednarodne in tudi — usodepolne, današnji čas pa pretresajo in vznemirjajo kakor kaka podzemeljska naravna prikazen, navidezno povsem varna socialna tla! Ni se tedaj čuditi, da se inrisiklo povprašuje samega sebe ali tovariša, kaj pa je komunizem, kaj li nameruje socializem?

Komunistično-socialistične izjave in težnje neso nastale v sedanji dobi in v nekaterih národih, temveč v različnih národih pod uplivom okoliščin, katere so bile njunemu razvitku posebno ugodne.

Nov je prav za prav le njuni smoter in način, po katerih so se zadeve pokazavale s prvo francosko revolucijo pričenši koncem prejšnjega stoletja, in pa stranko, katere so na novo nastajale o začetku druge polovice tega stoletja — težnje in stranke, katere so jih razinovale, so skoraj povsem socialno-političnega značaja z ozirom na to, da so se kolikor toliko nanašale na notranjo upravo človeške družbe, zaradi tega pa segajo že več v politiko sploh, ter se ne bavijo z družino (familijo), s posestvom, z obrtom itd., kar pa nas seveda že radi približnih interesov največ zanima.

Komunisti kakor socialisti smatrajo družinski in gospodarstveni red pogrešnim in nezadostnim, da bi vsem dajala in osigurila življenje človeku dostojno, v okoliščinah, tesno zvezanih z ónim redom, iščejo in najdejo pogreške in vzroke, kateri so baje zakrivili in še vedno prouzročijo slabo in nesrečno ter neugodno stanje ubožnega prebivalstva, radi tega si domišljujejo sedanjo namodestiti po upravah in ustanovah, ter zboljšati sedanje neznosno stanje po izmišljenih organizacijah.

Komunistične in socialistične stranke sanjajo v popolnem soglasju vkljub utemeljenim znanstvenim nasprotnim teorijam le vedno o tem, da uživa le mala manjšina prebivalstva materialnega blagostanja, katero je podlaga vsej sreči in zadovoljnosti mej tem ko siromašna večina, brez kacega posestva, komaj pridela sredstva najnujnejšim potrebam za navadno življenje. Sedanje politične in socialne razmere so silno krivične, tedaj se je proti njim z vso silo naperiti in jih pobijati. Glavni uzroki tacemu gospodarstvenemu stanju, katero se ima odpraviti, iščejo se v raznih okoliščinah, katere so pa v čisto naravnem razviku človečanstva nastale, n. pr. v privatnem posestvu in njegovih posledicah, v dedinskem pravu (Erbrecht) in v trgovini, deloma v rabi novcev in radi tega v nakopičenju kapitala, v najnovejšem času pa se to išče posebej v sedanjem načinu produkcije v sistemu plačila (mezde) [= Lohnsystem]. Predlogi v zboljšanje sedanosti pa se vsi v tem strinjajo, da se položaj siromašnega prebivalstva, „neposestnikov“ ali „od dédine izobčenih“ (Enterbten), posebno dninarjev, živečih v potu svojega obraza zboljša po tem ali onem radikalnem sredstvu.

Sicer pa se nazori komunistov in socialistov kaj zelo mej seboj razločujejo. Umevno je tedaj, da je bila vsaj v začetku velika razlika, bistveni razpor mej zahtevam in organizacijskimi črteži, kateri so se napravljali glede izvršetka omenjenih zahtev. Komunizmu, kateri je z ozirom na socializem na dokaj nižji stopinji, bila je ideja o prostosti (slobodi) in enakopravnosti v najmaterialnejem in najradikalnem zmislu, mej tem ko je mnogo sanjarskeji socializem krenil vže od nekdaj na zmernejšo pot, imel ravnodušnejše napore, kateri neso merili toliko na popoln prevrat, temveč samo na temeljito reformo vseh sedanjih naprav in naredeb.

Komunisti skraja poudarjajo, da so vsi ljudje jednaki in da ima tedaj sleherni svojo pravico do svetovnega premoženja (Güterwelt), zahtevajo in nameravajo tudi v gospodarstvenem oziiru popolno enakost.

Da se pa doseže in ohlani enakost, naj se upelje odstranivši privatno posest in posamično gospodarstvo (Einzelmirtschaft), skupno premoženje in skupno gospodarstvo, po tem takem torej popolno vkupnost ali sodelenost premoženja, pridobivanja in zaslužka.

Vsi ljudje, kakor bogati tako siromaki so po rodu jednaki, ali po izrazu skrivnostnega društva v Singaporu živečih Kitajcev, imenovanega „bratovščina nebes in zemlje“: vsi ljudje zagledali so beli dan pod istimi obredi (ceremonijami), pod istimi poslovijs se zopet od tega sveta! — Po manifestu necega francoskega revolucionarja (Babeufa, umrlega 1796. l.), odmerila je narava slehernemu jednako pravico uživati vsakojakega premoženja, nikdo pa se ne more izključljivo, ne da bi zločinil, polastiti pravice do zemljišča in obrti. V pravej, resnobnej („dobro uredjenej“) družbi ne smejo biti ni bogatini ni ubožci. Smoter revoluciji pa naj bi bil, uničiti nejednakost in vstvariti občo srečo in zadovoljnost.

(Dalje prihodnjič)

Socialno-politični pregled.

Dunaj. K položaju čevljarjev naznanja dunajska „Freie Schuhmacher Zeitung“: Nekoliko let se že trudi pomočniški odbor čevljarске zadruga, da bi delavce te stroke, kateri se niti v plačilu, niti v tem kako se z njimi ravna, z drugimi strokami primerjati ne morejo, organizoval, kjer si vsaki dninar (težak), kateremu ni potreba, da bi se več let ed kakega surovega ali slabotnega delodajalca mučiti pustil, več prisluži kakor čevljarški pomočnik.

Vsakemu pametnemu človeku se neverjetno dozdeva, da bi si delavec, kateri se je tri leta učil, pri 16 do 18 ur trajajočem vsakdanjem delu, ne zaslužil več nego 1'50 do 2 ali 3 gld. na teden; pri tem dobiva še slabo hrano in še slabšo posteljo, v kateri navadno po dva, da še celo dostikrat se primeri, da jih v dveh posteljah po pet skupaj leži.

Da ima tudi bolje plačane delavce, kateri si še kaj zaslužijo, je umevno, ali iz povprečnega zaslužka je razvidno, da si tudi oni bolje plačani ne zaslužijo več nego 4 do 5 gld. na teden. Samo najboljši delavci te stroke se smejo ponašati s povprečnim zaslužkom 7 do 8 gld. na teden.

23. prosinca l. l. bil je v „Volkshalle“ javni shod, katerega je obiskalo 2000 čevljarjev. Od onega časa se je za temeljno podlago agitacije, mezdna tarifa (Lohn-tarif) in delavnični red (Werkstattordnung) postavil, kateri naj bi pomočnike zoper prevelikim izrabljenjem varoval. Delavnični red in mezdna tarifa sta bila od zadružnega predstojništva, brez diskuzije zavržena, čeravno se poljevnost glasita.

Pri tem takem ni čuda, da si delavci od takega vse zanikajočega predstojništva vse dopasti ne pustijo. Nekakova razburjenost polastila se je pretekli teden skoro vseh dnevnikov, kateri poročajo o štrajku, katerega se bode baje 9000 čevljarjskih pomočnikov udeležilo. Povod tej govorici dalo je najbrž vodstvo dunajske čevljarске zadruga, katera se že celo leto splošnega čevljarskega štrajka boji. Čeravno še sedaj o splošnem štrajku ni misliti, so se vendar najboljši pomočniki zjediniili, da zahtevajo povikšanje plačila, kakor tudi da se jed in stanovanje v delavnicah odpravi, ter se na ta način delavni čas uredi. V ta namen je bil 14. m. m. prosti čevljarški shod, na katerem je bilo zaključeno, da se na delodajalce mezdna tarifa in okrožnica pošlje, v katerej se zahteva, da jo delodajalci do 1. novembra podpišejo, sicer bi se ravno isti dan delo ustavilo. Mi ne verujemo, da bi do tega prišlo in upamo, da se bode sporazumljenje doseglo. Naj bi se pa delodajalci, kar ni verjetno, na stališče zadružnega vodstva postavili, se bode pokazalo, kdo da je močnejši, delavska vzajemnost in trdna volja, ali na svoj žep se trkajoči delodajalci.

Avstrija. Dunaj 5. m. m. je imel sodrug Drag. Adler prizivno obravnavo (Appellverhandlung), kateri je o svojem času zaradi prestopka § 312. (razžaljenje policijskega komisarja Feldmann-a zaradi besede „učite se poprej kaj“) na 24 ur ječe obsojen bil. Kazen se mu je na 3 dni ječe povikšala.

Ravno tisti dan je bila prizivna obravnavo, proti sklicanju sodruga Zinram-a, kateri je bil zaradi prestopka § 18. društvene postave v prvi instanci na 5 gld. kazni obsojen. Zastopal ga je g. dr. Zwebrük, obravnavo končala se je, da je bil popolnoma oproščen.

Nemčija. Kakor piše „Arb. Zeitung“ ni odpotovanje ruskega carja iz Berolina nikomur toliko veselja napravila, kakor ravno berlinski policiji (redarstvu), redarji imeli so namreč nekaj hudih dni, ker so bili noč in dan v mnogobrojnem številu na nogah, da zabranijo — ako bi se vzlic vsej opreznosti, kakov nihilist ne skrival, kateri bi carju po življenji stregel. K sreči se je vse v redu in po volji končalo, kakor so si sami želeli, zato je pa tudi marsikateri rusovski red našel svoje mesto na suknji kakovega državnega odličnjaka. Na politične razmere ni imelo to potovanje nikakoršnega upliva, čeravno se je zagotavljalo, da pride v prid evropskemu miru. Najlepše se to pokaže s tem, da se od državnega zbora zahteva posojilo 265 milijonov, kateri se bodo večinoma za vojaške potrebe, to je za oboro-

ženje vojakov, in za ustanovljenje domobranskega topništva porabili.

V zadnjih časih so se posojila tako pomnožila, da je že zdaj na novo posojenih, ali vsaj dovoljenih 500 milijonov mark. V ar-di sedmega desetletja je bila država dolga prosta. Francoske milijarde so ji pomagale da je vojskine stroške in vojaška oboroževanja (Rüstungen) lahko plačala, ali sedaj niso le milijarde pograne, narejeno je še dolga okroglih 1250 milijonov mark; z naj-novejšim posojilom bode ravno poldruga milijarda polna.

Kakor se sliši, bode postava zoper socialiste, ne-spremenjena pred državni zbor prišla, kateri naj bi jo tako rekoč za večno potrdil; državni učenjaki so si za-man glavo belili nad njo, da bi jo v občno pravo pri-vedli, ali pa, da bi jo „z večjo sigurnostjo prava“ obdali.

Dopisi.

IZ Pichlinga pri Köflachu se nam piše: Spoštovani, sodrug! Poročila za uredništvo vam za zdaj ne morem poslati, ker si moram prej sodruga pridobiti, kateri mi bo pri sestavljanju slovenskih poročil pomagal. Jaz sem sicer rojen Slovenec, rodom iz Podgorja pri Slov. Gradcu, ker pa že 14 let na ptujem med samimi Nemci živim in samo nemške spise za hrati prilžnost imam, se mi moja izobraženost v slovenskem jeziku pre-pomanjkljiva zdi, da bi samostalna slovenska poročila pravilno pisal. Že iz teh mojih vrstic vam je razvidno, da ima Slovenec za svoje narodne sodruge gorko serce, če je ravno v borbi za vsakdanji kruh, v svoji nežni sta-rosti zapustil dom in se izobraženju v svojem maternem jeziku odreči moral. Taka, kakor se meni godi, godi se mnogim, ki so primorani med ptujimi narodi živeti. Slovenec se ptujega jezika nauči in se v njem izobra-žuje ravno tako naglo, kakor se mu potem njegov jezik ali izobraženje v njegovem jeziku izgubi, posebno ako nima časa primernih knjig ali časopisov, katere bi bral. Zategadelj mislim, da bode slovenski delavski list za one sodruge velike važnosti, da si svoj jezik obdržijo in da se jim prilžnost poda, da se v njem izobražijo, ako jih osoda primora med drugimi narodi živeti. Jaz sem na-sprotnik vsakemu narodnemu fanatizmu, ali materni jezik, katerega se je najpred naučil, naj se vsakemu delavcu, kateri je primoran svoj kruh po svetu iskati, obdrži. Časopis, kateri se pa za delavske koristi bori, kar nam „Novi Čas“ obljubuje, naj se že pri ustanovljenju, če ne drugač, vsaj skoz marljivo naročnino podpira. Zatorej sodrugi slovenskega jezika, kateri se po rudokopih (Bergwerk), tovarnah in drugih podjetjih, dostikrat na naj-nevarnejših krajih, pri težkem delu, neustrašeno za vaš kruh borite, ne ustrašite se tudi tu, kjer je potreba, da se časopis vzdrži, kateri se za naše koristi boriti hoče in kateri zabteva, da se nam naš prvi jezik obdrži.

Torej naročnimo in berimo pridno v Ljubljani iz-hajajoči „Novi Čas“ in kličimo v našej jugoslovanski neustrašenosti: Živi „Novi Čas“! G. D.

Razne stvari.

Obrtni nadzornik. Predilna tovarna (Spinn-fabrik). V ljubljanski predilnici se z delavci in delavkami kaj surovo ravna. Ravno ko je bil gospod obrtni nad-zornik tukaj, prišel je od jednega uradnika sinček v to-varno, v katerej sicer nima nič opraviti, ali takov gos-podič dobi si takoj delo, kjer nič družega najdel ni, priblonil je jednej delavki gorko zausnico; ali je to omika pri takovih ljudeh, kateri se toliko višji od delavca čutijo. Delavci, vam pa kličem, združujte se in ve de-

lavke ravno tako, potem vam ne bode potreba takovih aurodvostij prenašati. O pazovalec.

C. k. tobačna tovarna v Ljubljani. V c. k. to-bačni tovarni tudi ni vse v redu, kakor bi moralo biti, tako se je primečilo, da je nadzornik c. k. tovarne umrl, gg. pazniki ali mojstri niso hoflega znali, kakor da je vsak v svoji robi napovedal, da imajo delavke vence kupiti, in še večinoma so donesek napovedali, koliko da ima vsaka dati, češ oni imajo toliko, da mi ne bodedo zaostali, tako, da je prišlo v vsakej delavnej robi ali dvorani do 15 gld. skupaj, ali ni to nesramno od teh gospodov paznikov, da delavkam po 10 kr. iz žepa spravi-jo, ko marsikatera še toliko za kosilo ne porabi, in ker so tudi morale isti dan delo opustiti, kdo jim to povrne? Za vse svetnike se je zopet pobiralo za vence ravno enemu gospodu: ali mora delavec svoje načelnike tudi še po smrti povelečavati. Ko je bil o svojem času gospod obrtni nadzornik v tovarni, je seveda zdaj tega ali onega kaj povprašal, seveda zvedel ni nič, ker mu je vedno kakov uradnik za petami, tako pride tudi k delavki, ki izdeluje „virginia smodke“, vpraša jo, koliko dobi od sto, uradnik od zadaj se oglasi 14 kr., namesto da bi bil rekel 12 kr., delavka je bila tiho, če bi se bila oglasila, zgubila bi bila svoj kruh. Za danes naj bo za-dosti, drugikrat kaj več. Vam pa delavci in delavke kličem, prebudite se! O pazovalec.

Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani praznuje v nedeljo 24. novembra svojo 20letno ustanovno veselico. Vspored veselici naznanjen bode pozor za vabilu. Delavci! Naša dolžnost je, da se te veselice mno-gobrojno vdeležite in tako k boljemu prospehu „društva“ pripomorete, saj vam je to jedino društvo na krajskem torej na mnogobrojno svidanje uljudno vabi.

Slavnostni odbor.

Papirnica v Vevčah (Josefsthal). V tej tovarni dela se večinoma vsako nedeljo, delavni dan je od 6 ure zjutraj do 7. ure zvečer; nočna (šift) dela, od 6. ure zvečer do 7. ure zjutraj, če pa pride delavec 5 minut pre-pozno, je kaznovan do 1 gld., in vendar mora še 3, dneva delati.

Na socialdemokratskem stališču obstoje sle-deči listi, katere sodrugom priporočamo: Češki „Hlas Lidu“. Uredništvo Markgrafengasse Nr. 21. Prossnitz (Mo-ravsko). Cena za celo leto 1 gld. 60 kr. — „Arbeiter Zeitung“. Organ avstrijske socialdemokracije. Uredništvo VI. Gumpendorferstrasse Nr. 79 Dunaj. Izhaja vsak teden jedenkrat, velja četrt leta 75 kr. — „Rovnost“. Ured-ništvo Josefstadt Nr. 21 Brunn (Brno). Cena za četrt leta 35 kr. — „Volksfreund“. Organ socialdemokratske stranke v Avstriji. Izhaja vsako drugo in četrt sredo v mesecu. Cena za poluleta 60 kr. Uredništvo in upravn-ištvo Josefstadt Nr. 33 Brunn. — „Nový Věk Svobody“. Uredništvo Nuslich Nr. 162 Praga. Cena četrt leta 35 kr. — „Arbeiterstimme“. Organ socialdemokratskih v Av-striji. Uredništvo Lazarettgasse Nr. 23. Upravištvo Jo-sefstadt 39. Cena za poluleta 60 kr. Brunn. „Červánky“. Uredništvo Josefstadt Nr. 21 Brunn. — „Der Freigeist“. Socialdemokratski časopis za delavsko ljudstvo. Ured-ništvo Wallensteinstrasse Nr. 15. Cena za poluleta 60 kr. Reichenberg. — „Heslo“. Uredništvo Weinberge Kliper-gasse Nr. 39 Praga. Cena za četrtleta 35 kr. —

V podporo lista došli so nam sledeči doneski: Ljubljana: Mizarski delavci pri g. Matjanu 7 gld. 70 kr. Budapešta: Vinko Arnez 1 gld. Reljak (Villach) 5 gld. Mizno okrožje „pod skalo“ 56 kr. Čevljarji pri g. A. Kunatu, gornja delavnica 60 kr. Spodnja 16 kr. Krojaška delavnica Witt 1 gld. Krojaška delavnica Schmi 80 kr. Ravnikar krojač 60 kr. A. Reban 10 kr. Rudeči pirhi „pod skalo“ 1 gld. 2 kr. Po sodrugu Šarna 2 gld. 10 kr. Prosti čevljarški shod 40 kr. Prosti krojaški shod 40 kr. J. Maunthner 20 kr. Červeni Franta 10 kr. L. Golzer 10 kr. Olga Kurnik 10 kr. Minka Korošec 10 kr. Social 10 kr. Janez 10 kr. Viršek 10 kr. Šermona 20 kr. Kosiček 20 kr. Ileršič 20 kr. Mojsterca noče plačat 8 kr. Natakariča „Speckhügel“ 8 kr. Dunaj: Uredništvo „Gleichheit“ 35 gld. Trst: Arsenalni delavec 10 gld. J. Wögerer 1 gld. J. Govekar 50 kr. J. Holub 10 kr. F. Adamič 15 kr. T. Warček 40 kr. M. Klupar 20 kr. V. Vute 20 kr. J. Dolenc 50 kr. A. Stibic, tipograf 60 kr. L. Hellrigel „malo pa iz serca“ 30 kr. A. Hanovald 10 kr. Biagio Kotnik 10 kr. Popotnik 10 kr. V. Pav-liček 10 kr. Darilo natakarku 22½ kr. J. Šager 40 kr. J. Bok 20 kr. M. Židan 40 kr. Johman 10 kr. F. Varel 20 kr. Darilo na-takarku 56 kr. Fajmošter v Bencignu je čepico zgubil 10 kr. Za svobodo 20 kr. Rudeči romar 10 kr.

drugo leto kasneje na II. kongresu avstrijske socialnodemokratske stranke konec junija 1891 — Ludvik Zadnik — je po kratkem opisu prvih poskusov z listom, ki niso uspeli ker urednika niso priznali za sposobnega urejati list, češ da nima »zadostne šolske izobrazbe«, in po pripombi, da »od časnikarja vendar ni mogoče zahtevati spričeval o tem, da lahko opravlja časnikarsko delo«, povedal le, da je list [»Novi čas«] končno izšel, a prva številka je bila zaplenjena in sicer je bil po mnenju državnega pravdnictva v Ljubljani nedopusten že takoj prvi stavek za naslovom, t. j. besede: »Glasilo slovenskih socialnih demokratov« [dejanski podnaslov je bil: »Socijal-demokratičen list slovenskih delavcev«!] iz razloga, kakor se je pozneje izkazalo, ker oblast sploh ni priznala socialni demokraciji, da bi smela v slovenskih deželah obstajati.¹¹ Tej Zadnikovi omembi »Novega časa«, ki pa ni vsebovala njegovega imena, je šele po petih letih — leta 1896 — sledila druga njegova omemba v polemični notici Roka Drofénika, ki je upravičeno očital Zavetnikovemu poročilu o »delavskem gibanju in o socialni demokraciji v Slovencih«¹² za ustanovni zbor jugoslovanske socialnodemokratske stranke nepopolnost in netočnost; splošno je pripomnil, da »o tem predmetu pisati ni lahka naloga«, ki »zahteva resnega preiskovanja«, in navedel na prvem mestu med socialnodemokratskimi časniki, ki jih »pisatelj niti z jedno besedico ne omenja« — »Novi čas« s poudarkom: »Tega prvega slovenskega socialističnega časopisa izšla je leta 1890 [!] jedna številka, koja pa je bila zaplenjena.«¹³ Ta vir je gotovo imel v roki Karl Linhart, ki je zbiral gradivo za zgodovino začetkov slovenskega socialističnega gibanja in ki je leta 1904 v osmrtnici za Antonom Grablovicem zapisal o njem: »Izdal je [Grablovic!] leta 1890 [!] z Brozovičem list »Novi čas«, ki je pa izšel samo enkrat«¹⁴. Osem let kasneje se je kot drugi lotil zbiranja gradiva iz začetkov slovenske socialne demokracije Anton Kristan, ki pa je v svojem pozivu »Sodrugom po Slovenskem«¹⁵ v seznamu slovenskih socialnodemokratskih listov izpustil »Novi čas«, o katerem ni nič vedel, in postavil na prvo mesto »Ljudski glas« (Ljubljana) pred »Delavski list« (Trst) ter s tem nehote povzročil, da je nato pri neinformiranih in neraziskujočih prepisovalcih stopilo na mesto imena »Novi čas« ime »Ljudski glas«, t. j. ime lista, ki je izhajal sicer v Ljubljani, toda že v letih 1882—1885 in ki v bistvu ni bil socialističen list, čeprav ga je nekaj časa uporabljala in ga

skušal dobiti v svoje roke Železnikarjev radikalnosocialistični krog. Ime »Novi čas« pa vendarle še ni zatonilo v pozabo v spominu njegovega nekdanjega izdajatelja Karla Kordeliča, od koder se je pojavilo v biografskem sestavku ob štiridesetletnici vstopa tega sozačetnika slovenske socialne demokracije v ljubljansko delavsko izobraževalno društvo leta 1914, da je Kordelič po hainfeldskem kongresu »ustanovil političen list »Novi čas«¹⁶. Na svoj — in nemara tudi Kordeličev spomin se je opiral drug sodobnik »Novega časa« — Karl Tekavec, ko je v svojem spominskem sestavku »Iz mojih zapiskov« leta 1926 z vso določnostjo zapisal: »Po hainfeldskem kongresu smo seve poskušali z lastnim časopisom. Ustanovili smo »Novi čas«, ali ni izšla oficielno nobena številka, ker so vse tri [sic!] zaplenili že v tiskarni.«¹⁷ Da so se pri Tekavcu iz ene zaplenjene številke »Novega časa« rodile kar tri, moramo pač pripisati vplivu navedb v sestavku »Spomini«, ki ga je leta 1912 napisal Janez Kocmur, skrit za inicialkami svojega psevdonima [Dimitar] [Mihič], na osnovi spominskega predavanja Melhiorja Čobala, in v katerem beremo: »Iz Hainfelda je prinesel slovenski delegat tudi 40 goldinarjev za ustanovitev slovenskega socialnodemokratskega lista. Sicer je že prej [?] bilo napravljenih več [?!] poskusov v tem oziru, ki pa so se zaradi pomanjkanja sredstev vsi ponesrečili. »Ljudski glas« [t. j. seveda: »Novi čas«!] in »Zora« [ki jo je na tem mestu Kocmur — ali morebiti Čobal — prvi preselil iz Trsta v Ljubljano in ki je tako postala že drugo krivo ime za »Novi čas«!] sta doživela le po par [?!] izdaj. Dejanska urednika sta bila sodruga Anton Grablovic [?!], čevljar, in A. [prav: Ivan] Brozovič, krojač, ki sta bila tudi izvrstna govornika in zvesta pristaša stranke do svoje smrti. Prva številka »Zore« [t. j. seveda: »Novega časa«!] je bila popolnoma zaplenjena, ostalo je le par beležk in nekaj revnij inseratov [samo teh ni bilo!]. Državni pravdnik je Brozoviču zažugal, da bo [?!] list sploh prepovedal, če ga ne bo urejeval drugače. Šele tretja [?!] številka »Zore« [?!] je bila nezaplenjena.«¹⁸ Tekavec je dejansko popravil krivi imeni »Zora« in »Ljudski glas« ter »podatek« o neki nezaplenjeni številki, njegov in Kordeličev spomin pa nista zmogla več popraviti enako krivega »podatka« o treh številkah namesto ene same. A še pred Tekavcem so se v to, od leta 1912 tako zamotano zadevo začeli vtikati tudi znanstveni bibliografi, ki so navajali samo nepobitne podatke. Prvi je dr. Dra-

gotin Lončar v spisu »Politično življenje Slovencev« leta 1921 v seznamu političnih časnikov navedel: »Novi čas' v Ljubljani, 1889. (Tako j 1. številka zaplenjena.)«¹⁹ Ta podatek je pač povzel iz notic v »Slovenskem Narodu«, kajti sicer bi morali tudi pri njem najti krivo letnico 1890, in je bržčas prav on nanje opozoril dr. Janka Šlebingerja, ki je pri sestavi svojega seznama slovenskih časnikov in časopisov od leta 1797 do 1936 seveda moral v celoti prevzeti vanj Lončarjev seznam slovenskih političnih časnikov in z njim tudi »Novi čas«, ki ga pa ni ti Lončar niti on nista imela v rokah in se je zato ob njegovi mavedbi sklical na notico v »Slovenskem Narodu« kot edini vir.²⁰ Tako smo podali popoln pregled vseh pred letom 1951 objavljenih omemb »Novega časa« pod njegovim praviim imenom, vmes pa smo tudi opozorili na prvo njegovo navedbo pod dvema krivima imenoma, ki so jo pozneje prevzeli še nekateri pisci in bibliografi, ker bodisi niso utegnili nič raziskovati ali pa so menili, da bi bilo vsakršno raziskovanje brezplošno.²¹ Navesti pa moramo končno še eno omembo »Novega časa« v doslej še neobjavljenih univerzitetnih predavanjih dr. Ivana Prijatelja o slovenski slovstveni in politični zgodovini iz leta 1927-1928, ko je predavatelj povedal, da se je »prvo glasilo« slovenskih socialnih demokratov »po Kordeličevih podatkih imenovalo 'Novi čas'« in da »sta izšli baje samo dve [?!] številki,« nakar »da je policija list ustavila«; za urednika »Novega časa« je imel Prijatelj — pač tudi po Kordeličevih podatkih — čevljarja Vovka, kateremu »so pomagali Barta, Kordelič in drugi na ta način, da so prevajali prispevke iz nemških socialističnih listov«. Ob te spominske podatke, ki jih je seveda mogel sprejeti in navesti le s pridržkom, je Prijatelj moral postaviti s prav takšnim pridržkom tudi krive podatke iz Kocmur-Čobalovih »Spominov« o ljubljanski »Zori«, pri čemer je opustil le očitno nevzdržno ime »Ljudski glas« za prvi slovenski socialnodemokratski list. Tako je vendarle dal prednost Kordeličevim navedbam pred Kocmur-Čobalovimi, čeprav protislovja ni mogel dokončno razrešiti.

Iz vsebine »Novega časa« lahko prav dobro razberemo značilne poteze socialne demokracije, kakršna se je tedaj začela pri nas oblikovati. V dobro sestavljenem uvodnem programskem oklicu je tedanjemu stanju slovenskega delavstva ustrezno izražena misel delavskega osveščenja in združenja »proti drugim, delavcu sovražnim

strankam«, »ker samo združeni in našega stanja si svesti zmoremo se uspešno proti našim izrabljevalcem in tlačiteljem v bran postaviti«, uspešno nastopiti »za pravice četrtega stanu«, za zboljšanje gmotnega položaja delavstva, za doseg boljših učinkovite socialne zaščite, za priboritev volilne pravice in za zagotovitev državljanskih svoboščin vključno pravico do izobrazbe. Vse to je bilo v okviru tako imenovanih minimalnih zahtev socialnodemokratskega programa, ki so povsem zadostovale za prebujanje in združevanje delavskih množic, težkih iz brezpravja k pravicam, ki so bile videti po sebi umevne, a jim jih je vlada-joča družba vendarle odrekala. Kjer pa se je »Novi čas« odmaknil od teh perečih potreb delavstva, kakor v obeh razglabljanjih o »socializmu« in »komunizmu«, se je razkrila nizka teoretska raven njegovih piscev, ki so znali napabirčiti le nekaj splošnih naravnopravnih argumentov v prid socialistični preobrazbi družbe in ki so bili tu dosti bliže utopičnemu socializmu kakor pa marksizmu. Podrobnejši razčlembi »socialistične teorije«, kakršna se razodeva v »Novem času« in ki so jo njeni pisci prav mukoma spravili na papir, ne da bi se na njem dokopali do kakšne jasnosti, se moramo na tem mestu odreči. Med »dopisi« pa se nam zdi tu posebne obravnave potreben le eden, ki ima zgolj obliko »dopisa«, medtem ko je dejansko politična deklaracija. Prejeli naj bi ga bili sodrugi v Ljubljani iz premogarskega kraja Pichlinga pri Köflachu na Nemškem Štajerskem od Slovenca, ki je bil doma iz Podgorja pri Slovenjem Gradcu, a je med 14-letnim bivanjem »na ptujem med samimi Nemci... samo nemške spise za brati priložnost« imel »in se izobraženju v svojem maternem jeziku odreči moral«. A bolj, ko si ta »dopis« ogledujemo, manj moremo verjeti o njem, da bi bil prišel takšen po naključju iz Pichlinga ali od koder koli iz tujine, in bolj smo prepričani, da so ga prav spretno sestavili sami ali pa dali napisati izdajatelj »Novega časa«, da bi v njem izpovedali svojo privrženost k materinščini in poudarili, da njihov internacionalizem s slovenstvom ni v navzkrižju. V njem so s socialnim programom povezali tudi narodnostnega, ko so izrecno izjavili, da se »Novi čas« ne samo za naše [delavske] koristi boriti hoče«, ampak da tudi »zahteva, da se nam naš pravi jezik obdrži«. In ko mu iz obeh teh dveh razlogov v svoji »jugoslovanski neustrašenosti« kličejo, naj živi, poudarjajo svoj narodnostni ponos prav nenavadno močno za socialne demokrate tistih

časov. Pri tem jim nemara ni šlo samo zato, da bi pravilno osvetlili ali — recimo tudi — »omejili« svoj internacionalizem, ki se je takrat marsikje pojmoval kot popolna brezbržnost za narodnost, ampak hkrati tudi za političen račun, ki je seveda utegnil biti bolj podzavesten kakor pa premišljen: Ko so tako poudarjali pomen slovenskega socialističnega lista za narodnostno ohranitev slovenskih delavcev v tujini in tudi na obrobju slovenskega ozemlja, so kot nekakšna pomožna narodnost ohranjujoča sila skušali zbuditi nekaj simpatije zase med demokratičnimi življi slovenske posvetne inteligence v narodnjaškoliberalnem taboru, pri katerem so slovenski socialni demokrati bili prisiljeni iskati neke opore že iz razloga, ker so svoj list morali tiskati v njegovi — »Narodni tiskarni«...

S svojo vsebino pa »Novi čas« ni mogel vplivati na dogajanje, saj so bili zaradi nagle, že vnaprej sklenjene zaplembe zaseženi domala vsi natisnjeni izvodi, ki so bili po sodni potrditvi zaplembe in prepovedi »nadaljnega« razširjanja uničeni, namesto da bi bili prišli med slovenske delavce in jih spravljali k samozavesti in k boju za gmotne, socialne in politične pravice. Državni pravdnik sicer ni »Brozoviču zažugal, da bo list sploh prepovedal, če ga ne bo urejeval drugače«, kakor smo brali v Kocmur-Čobalovih »Spominih«, pač pa je »visoka c. kr. deželna vlada v Ljubljani« morala prav ostro »zažugati« uredniku Brozoviču in izdajatelju Kordeliču — najverjetneje s kazenskim procesom in obsodbo — da ju je pripravila do 10. novembra 1889 podpisanega »naznanila«: »Udano podpisani javljajo [= javljata] s tem, da »Novi čas«, social-demokratičen list za slovenske delavce, ne bode več izhajal, in da u to voljeni odbor svoje delovanje ustavi.«²² Dva dni nato je deželno predsedstvo sporočilo ljubljanskemu državnemu pravdnikstvu in dunajskemu notranjemu ministrstvu, da je »po naznanilu izdajatelja Karla Kordeliča

in urednika Ivana Brozoviča bilo nadaljnje izhajanje časnika »Novi čas« ustavljeno.«²³

Tako je bil »Novi čas« zatrt in pokopan. Tiskovna akcija slovenskih socialistnih demokratov se nekaj časa ni mogla nadaljevati. Šele po nadaljnjem preteku celih devetih mesecev sta se iz njihove srede pojavila dva nova prijavitelja — Anton Grablovič kot izdajatelj in Ludvik Zadnik kot urednik — novega slovenskega socialnodemokratskega lista z novim imenom »Delavski list«. To pa je že začetek nove zgodbe...

OPOMBE

1. Predsedstveni spisi kranjske deželne vlade (v Državnem arhivu LR Slovenije), št. 2153 pri št. 3150 (tu in v nadaljnjih opombah isto leto 1889). — 2. Prim. [D. Kermauner:] »Prvi veliki boj slovenskega delavstva — ob petdeseti obletnici«, Ljubljana 1939, in [D. Kermauner:] »Iz zgodovine rudarskih stavk v Anovelskem revirju«, Ljubljana 1950. — 3. Predsedstveni spisi... št. 2420 pri št. 3150 izrecno omenja to sporočilo Brozoviču, ki je imelo št. 2160, a ga v arhivu ni najti. — 4. Prav tam, št. 2290 pri št. 3150. — 5. Prav tam. — 6. Prav tam, št. 2420 pri št. 3150. — 7. Prav tam. — 8. Slovenski Narod št. 256 z dne 6. novembra 1889. — 9. Prav tam, št. 257 z dne 7. novembra 1889. — 10. Lai-bacher Zeitung (Ljubljanski časnik), št. 262 z dne 14. novembra 1889; razsodilo je tudi v predsedstvenih spisih... št. 3220. — 11. »Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920«, Zgodovinski arhiv komunistične partije Jugoslavije, V. tom, Beograd 1951, str. 411. — Prevod je nekoliko popravljen po originalu v »Verhandlungen der zweiten österreichischen sozialdemokratischen Parteitag, abgehalten zu Wien am 28., 29. und 30. Juni 1891«, Wien 1891, str. 42. — 12. Prav tam, str. 24—28. — 13. f. [= Rok Drofenik]: »Kakov list je bil, »Ljudski glas?« v »Svobodi«, št. 6 z dne 23. novembra 1896. — 14. »Delavec — Rdeči prapore«, št. 32 z dne 5. avgusta 1904. — 15. »Zarja«, št. 390 z dne 23. septembra 1912. — 16. »Karel Kordelič. Ob 40-letnici njegovega vstopa v stranko« v »Zepnem koledarju za delavce sploh in prometne nameščence za leto 1915« (XV. letnik »Zepnega koledarja za slovenske delavce«, str. 44. — 17. »Pod lipco, III/1926, str. 111. — 18. D. M. [= Janez Kocmur]: »Spomini. Odlomki iz predavanja sodruga M. Čobala v ljubljanski »Vzajemnosti« dne 16. oktobra 1912« v »Družinskem koledarju za leto 1913«, Ljubljana 1912, str. 116—117. — 19. Dr. Dragotin Lončar: »Politično življenje Slovencev«, Ljubljana 1921, str. 435. — 20. Dr. Janko Šleibinger: »Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797 do 1936« v zborniku »Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani«, 1937, str. 30, št. 182. — 21. Krive podatke iz Kocmur-Čobalovih »Spominov« so prevzeli po vrsti: dr. Avgust Pirjevec leta 1926 v svoj sestavek o Antonu Grabloviču za Slovenski biografski leksikon I, str. 238, Anton Kristan leta 1927 v svojo knjigo »O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve jugoslovanske socialno-demokratske stranke (1848—1896)«, str. 154, in Cvetko Kristan v bibliografsko prilogo k tej knjigi A. Kristana pod naslovom »Seznam slovenskih socialističnemu delavstvu namenjenih knjig, brošur, revij in časnikov«, prav tam str. 174 pod letnico 1891 (I). Te krive podatke je celo še leta 1954 poskusil v celoti »vzdržati« Cvetko A. Kristan v sestavku »Se nekaj o delavskem tisku« v »Naših razgledi«, III, št. 12 z dne 19. junija 1954, str. 8 in str. 9, in v sestavku »Šestdeset let slovenskega socialističnega tiska« v »Socialistični misli«, II/1954, str. 167 in str. 341. — 22. Predsedstveni spisi... št. 2420 pri št. 3150. — 23. Prav tam.

NEKAJ VPRAŠANJ IZ ZGODOVINE STARE LJUBLJANE

SERGIJ VILFAN

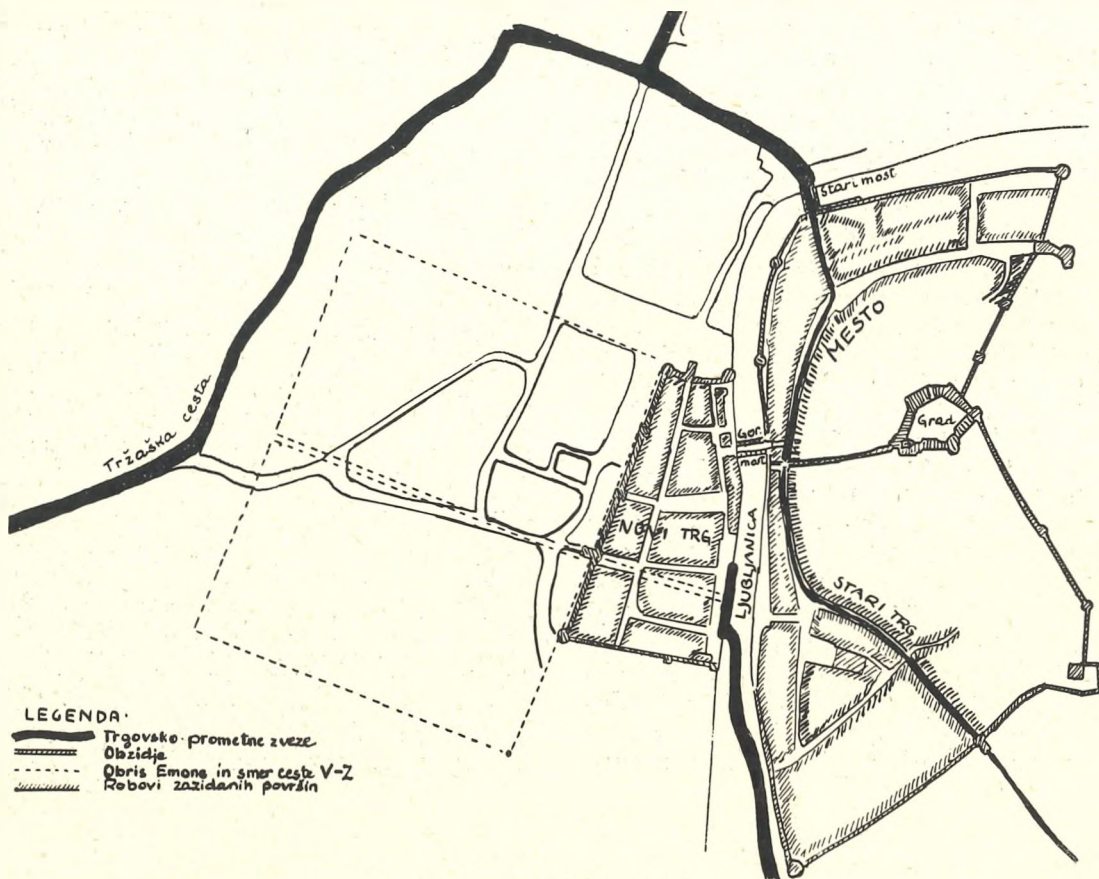
Splošni razvoj. — Vpliv prometnih zvez. — Prvo obzidje. — Meja med Mestom in Starim trgom. — Stari Komun in zgodovina Tranče

Doslej veljavno mnenje o razvoju Stare Ljubljane moremo v glavnem povzeti v naslednjem zaporedju: najstarejši del mesta je Stari trg, od tod se mesto razširi čez Ljubljanico na Novi trg in nazadnje nastane Mestni trg. Z večjo ali manjšo določenostjo trdijo razni avtorji, da se je v istem zaporedju razvijalo tudi obzidje.

Čeprav navajajo v dokaz tega mnenja posamezne podatke iz Valvasorjevega opisa Ljubljane¹, pa zgoraj navedenega mnenja ne smemo pripisovati že Valvasorju. Nastanka Starega in Mestnega trga ne razli-

kuje, pač pa dokaj upravičeno trdi, da se je mestu priključil tako imenovani Novi trg že okrog 1200².

Uvodoma navedeno mnenje o zaporedju treh starih ljubljanskih mestnih delov je v najbolj pretirani in drastični obliki razvil Vrhovec³. Najstarejši del Ljubljane je po njegovem Stari trg, čigar obzidje sega ob desnem bregu Ljubljanice do Čevljarskega mostu (prav tu pa obzidja ob Starem trgu dejansko nikdar ni bilo) in zavije potem proti gradu⁴. Na drugi strani Starega trga pa po njegovem mnenju poteka obzidje z

Sl. 1. Srednjeveška Ljubljana

Karta podaja — v glavnem po Kosu, vendar nekoliko shematizirano — razporeditev tistih mestnih predelov, o katerih tu govorimo. Prim. tudi Klemenčev načrt Emona v Zgodovini Ljubljane I. str. 336. Iz karte izhaja:

1. Za trditev, da bi bil Stari trg nastal ob nekdanji rimski cesti Aquileia-Neviodunum, ni prave osnove. Njena trasa je s srednjeveškimi zazidavami delno zaprta in tudi sama današnja Rimska cesta se je le dolno drži. Stari srednjeveški most je nastal drugje, v smeri S-J.

2. Glavne prometne ceste vpadajo sicer zunaj mesta po rimski trasi, vendar se Emonskih ruševin izogibajo in opišejo obkrog njih širok lok. Igriška ulica pomeni nekako bliž-

njico, ki seka ta lok. Oboje se steka na Stari most. Na sliki je z debelino črte pri glavnih vpadnicah do obzidja nakazana frekvenca teh zvez v 16. stoletju, ki pa ne more biti bistveno drugačna kot v 13.

3. Prometna osnova Novega trga je Breg. Njegova zveza s Tržaško cesto je brozpomembna, ker oba vzdržujeta zvezo v isto smer, do je k morju. Breg je prometno vezan predvsem na Mesto.

4. Najkrajša utrdbena linija je utrdbena linija z gradu proti Ljubljani ob obeh krakih Mesta, pri čemer sta v Mesto zajeta tudi oba mostova.

Sl. 2. Detajl iz velike Valvasorjeve vedute. Stolp piskavev z vhodom iz strani Mesta

Gradu do Karlovških vrat in naprej do Ljubljanič⁶. Leta 1416 dobi obzidje Novi trg⁶. Ko so v prvih desetletjih XVI. stoletja izpopolnjevali obzidja Starega in Novega trga, pravi Vrhovec, »jih je presenetilo, da je mesto neopaženo naraslo za en popolnoma nov mestni predel« — Mestni trg. Ta mestni predel, ki je nastajal v XV. stoletju pod Čevljariskim mostom, je bil predmestje Ljubljane. Dobil je svoje obzidje nekako do srede XVI. stoletja. Tako Vrhovec⁷.

Vrhovec je dolgo veljal za neomajno avtoriteto ljubljanskega zgodovinarja in šele razmeroma pozno so se začele majati nekatere bistvene postavke njegove kronologije. Predvsem je Zwitter⁸ dokazal, da je bil Novi trg obzidan vsaj že l. 1307 in da je bil Mestni trg, imenovan po starem skratka Mesto, obzidan vsaj že v XIV. stoletju. Izkazalo se je dalje, da je treba Rožno in Hrenovo ulico izvzeti iz obsega srednjeveškega Starega trga. Obenem je Melik⁹ opozoril na nekatere očitne neskladnosti v Vrhovecovi razlagi: Obzidanje Starega trga po liniji Grad—Karlovška vrata—Vožarski pot—Žabjek je očitno neekonomično, razširjeni lok na Mestnem trgu načrtno koloniziran in pripada sploh najbolj razširjenemu tipu mest v naših deželah, sedanja

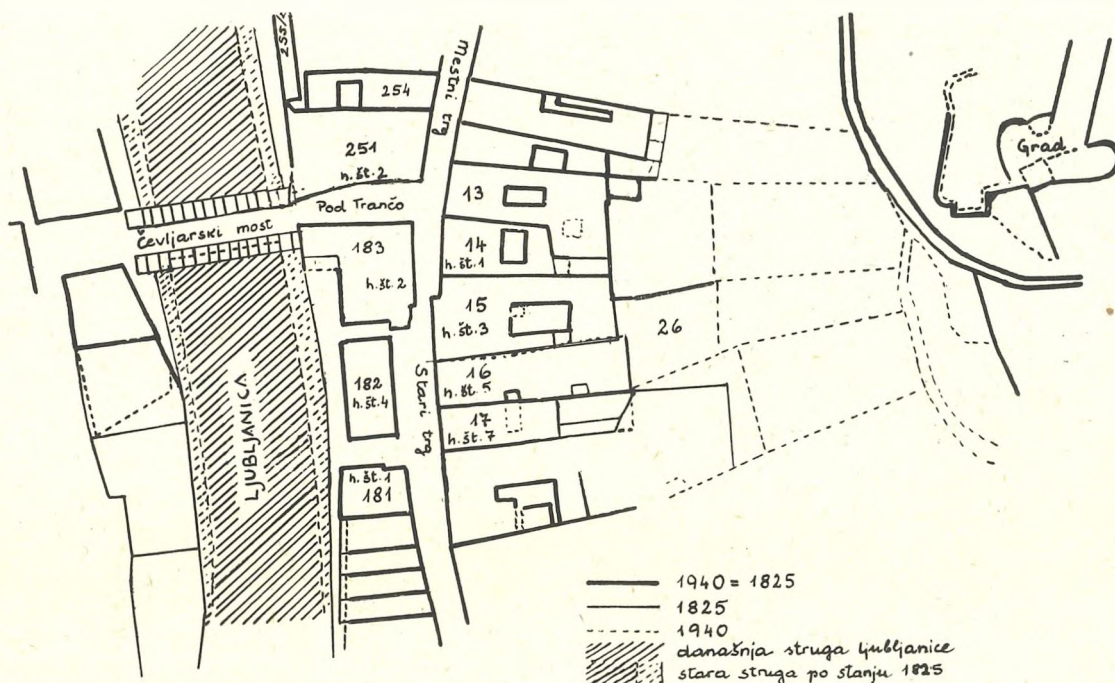
Študentovska ulica pa je »najprikladnejša in pglavitna zveza z grajsko trdnjavo«. Tako tudi geografski momenti govore za to, da je Mestni trg mnogo starejši, kot je domneval Vrhovec. Melik upravičeno domneva, da je nastanek Mestnega trga časovno postavljati v čas podelitve mestnih pravic.

Melik pa je opozoril tudi na eno izmed bistvenih vprašanj, ki so odločilna za presojo časovnega zaporedja med Starim trgom in Mestom: če je obzidje med obema mestnima predeloma potekalo tam, kamor ga postavlja Valvasor, potem v obsegu Starega trga ni bilo nobenega mostu, kar je pri najstarejšem mestnem predelu presenetljivo. Ker je med historiki še prevladoval nedvomni primat Starega trga, je skušal Melik reševati vprašanje s tem, da je premaknil mejni zid proti severu, tako da bi Čevljariski most prišel na Stari trg. Toda kaj, če je Valvasor svoj zid točno prikazal in če postavimo vprašaj rajši glede absolutne časovne prednosti Starega trga? Melik je dejansko nakazal eno izmed bistvenih vprašanj, ob katerih se časovno zaporedje Stari trg—Novi trg—Mesto začanja resno majati, vprašanje, o katerem bomo tu podrobneje razpravljali.

Zadnje stanje raziskav o razvoju stare Ljubljane daje Kos v knjižici »Srednjeve-

Sl. 4. Pogled s Čevljarkega (Gornjega) mostu proti stavbišču nekdanjega Komuna oz. Tranče

Sl. 3. Mejni sektor med Starim, Novim in Mestnim trgom po stanju 1825—1940

Osnovo za rekonstrukcijo podobe stare Ljubljane tvorijo katastrske mape. V gornji risbi je na mapo iz leta 1940 (1 : 1000) prenesena in primerjana mapa iz leta 1825 (v originalu 1 : 2880). Debelejše črte kažejo, da se podoba v tem času ni bistveno spremenjala. Tanjše črte prikazujejo linije, ki se od leta 1825 do danes niso ohranile, črtkane pa so tiste linije, ki so bile potegnjene po letu 1825. — Pri risanju pa so se izkazale tudi nekatere difference, ki jih ni pripisovati dejanskim spremembam na terenu, marveč verjetno netočnosti ene ali druge predloge. Tako je v severni fasadi pod Trančo prišlo v tej skici do pretirane krivine in levi spodnji vogal te hiše ni zanesljivo začrtan. (Točneje gl. sl. 6). Tudi v dvoriščnih partijah pod gradom se nekatere difference brez meritev na licu mesta ne dajo vskladiti. (Pri-

merjaj sektor okrog parcele 26). Grajsko pobočje nad temi dvorišči je bilo l. 1825 še gmajna in črtkane linije izkazujejo poznejšo delitev.

Na risbi so med drugim razvidni: sedanja in stara struga Ljubljance, lope na starem Cevljarskem mostu, ostanki obzidja na parc. 255/2 in spremenjena stavbna črta južno od stavbne parcele 181, kjer so stavbno črto po potresu pomaknili nazaj.

Nekdanja mejna črta med Mestom in Starim trgom se že na tej skici lepo razloči. Pri sedanji Olupovi hiši (st. p. 183) se ulica lomi. Obenem se lomi tudi fasada hiše na str. p. 15, skozi katero je nekdanj potekal zid. Tudi severna meja parcele 26 poteka očitno po nekdanjem mestnem zidu proti gradu.

ška Ljubljana¹⁰. Tudi njemu je Stari trg najstarejši del mesta, Novi trg nastal vsaj izpred leta 1243 in vsaj v začetku XIV. stoletja obzidan, pa tudi Mestni trg ali Mesto izvira po njegovem mnenju že iz XIII. stoletja in je tedaj verjetno že obzidan. Vendar je Mesto mlajše od Novega trga. Glede obzidja je Kos že previdnejši od svojih prednikov in mu je obzidje, ki oklepa Stari trg, le še »verjetno« najstarejše. Kosovo delo je prvo obsežnejše delo o stari topografiji Ljubljane za Vrhovcem. S kritičnim upoštevanjem velikega števila historičnih virov nudi v mnogem bistveno nove podatke o razvoju stare Ljubljane in tvori najsolidnejšo osnovo za nadaljnja razpravljanja. (Dokumentacije, ki jo navaja Kos, v nadaljnjem praviloma ne bomo podrobneje citirali, marveč jo predpostavljamo kot znano.)

Teza o zapovrstju: Stari trg—Novi trg—Mestni trg (Mesto) torej še danes stoji, bistveno pa je spremenjeno datiranje nastanka teh treh mestnih delov, ki je po

Zwittru, Meliku in dokončno po Kosu za vse tri mestne dele pomaknjeno nazaj, nekako v XIII. stoletje. Ali ne mudi že to dejstvo samo povod, da začnemo dvomiti tudi o samem, doslej uveljavljenem zaporedju?

Prvi dvom je javno izrekel Šumi¹¹ v oceni Kosove knjige. Ime Novi trg mu ne izključuje vsaj sočasnega nastanka Starega in Mestnega trga, če ni bil zadnji sploh najstarejši. Za prvenstvo Mestnega trga mu govore starejši urbanistični elementi zlasti v območju Ribjega trga, stavbne faze na ljubljanskem gradu in tudi starost šenklaške cerkve. Zdi se mu zato potrebno kritično preveriti trditve o prvotnem rotovžu na Starem trgu. Medtem ko se sam omejuje predvsem na navedbo takih urbanističnih momentov, se mu zdi potrebno, razvozlati še celo vrsto neraziskanih vprašanj, ki jih odpira Kosova publikacija, pri čemer naj bi se poleg pisanih dokumentov upoštevali med drugim tudi drugi še ohranjeni vidni srednjeveški stavbni elementi.

Priprave za drugo knjigo Zgodovine Ljubljane nam mujno narekujejo, da ponovno načnemo na videz davno rešena, a dejansko zopet odprta vprašanja iz starejše zgodovine Ljubljane.

*

Zdi se, da je osnovna pomanjkljivost dosedanjih raziskav o tem vprašanju v tem, da avtorji predpostavljajo v bistvu samo tri razvojne faze: Stari trg—Novi trg—Mestni trg (Mesto), pri tem pa premalo upoštevajo možnost, da bi vsak izmed teh mestnih predelov imel tudi svoje razvojne faze, ki bi se knižale z razvojnimi fazami drugega mestnega predela. Drugič premalo razlikujejo med nastankom mestnega predela in med nastankom njegovega obsega in končne urbanistične podobe in tretjič premalo razlikujejo med nastankom mestnega predela in postavitvijo njegovega obzidja. Z drugimi besedami: Pri dosedanjih opisih dobi bralec vtis, da bi posamezni mestni predel nastane, dobi obseg in urbanistično podobo pa še obzidje tako rekoč na en mah. Le tako je moči razumeti trditve ali domneve o prvem obzidju okrog Starega trga, čeprav iz nekoliko novejšega časa vemo, da na primer Stari trg pod Višnjo goro mi bil obzidan in da je obzidje dobilo šele mesto Višnja gora, ki je nastalo nad njim. Kolikor pa se ponekod upošteva možnost raznih razvojnih faz posameznega mestnega predela, se iz tega ne izvajajo konsekvence v splošnem sklepu.

Pri nadaljnjem razpravljanju se bomo predvsem omejili zgolj na vprašanje naselbinskega razvoja, ki ima neposredno zvezo z današnjo Staro Ljubljano, to je že večkrat omenjenih treh predelov. Zato ne segamo v predzgodovino, v antiko pa samo toliko, kolikor je potrebno opozoriti na njene neposredne vplive. Tudi ne segamo v nastanek predmestij, ki tvori vprašanje zase.

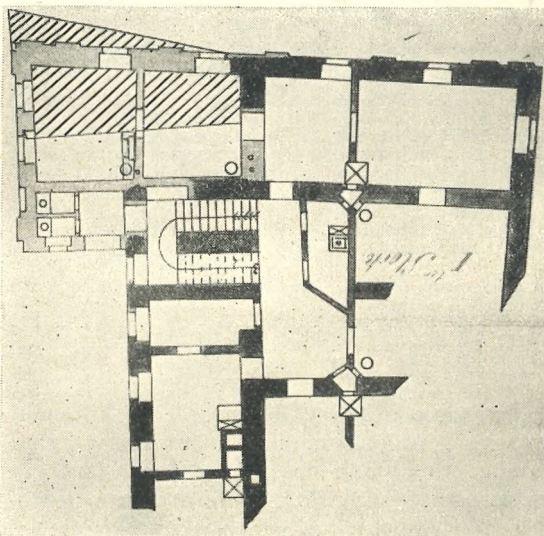
Zaradi boljšega razumevanja je treba nadalje opozoriti na eno izmed bistvenih predpostavk pri uporabi urbanistične dokumentacije: Splošno priznano je in za razvoj Ljubljane tudi sicer za zadnja stoletja dognано, da je enkrat uveljavljena parcelacija, zlasti pa načrtna parcelacija, izredno trdoživa in da se le izjemoma spreminja z enkratnimi, praviloma prisilnimi ukrepi, ki pa večinoma zajemajo le posamezen manjši kompleks. Tako se celo današnje glavne ulice po nekdanjih ljubljanskih predmestjih po svojem poteku večinoma ujemajo z nekdanjimi nezazidanimi poljskimi potmi. Edina zgodovinsko znana sprememba urba-

nističnega koncepta v starejši dobi je sprememba trikotnika okrog šentjakobske cerkve ob postavitvi jezuitskega samostana in kolegija. Seveda se s posameznimi pogodbami med sosedi včasih izvrši kaka nebitvena korektura mejne črte, vendar praviloma nikdar v takem obsegu, da bi bistveno spreminjala osnovno razporeditev naselja. Ta trdoživost je razumljiva, če pomislimo na konservativni značaj zasebne zemljiške lastnine na eni strani in na izredno zapletene in počasne postopke za urbanistično rešitev že zazidanih površin v zvezi z razlastitvenim postopkom na drugi strani, pojave, ki so nam po zapletenem postopku znani še iz novejših dobe.

*

Prvo naselbinsko obdobje po naselitvi Slovencev moramo iskati v dobi pred nastankom gradu, ki je gotovo stal že, preden se prvič omenja Ljubljana l. 1144. Ozemlje Stare Ljubljane je bilo v tem času naseljeno ali pa je bilo vsaj v neposredni bližini naselbine, kot dokazujejo grobovi na Novem trgu iz IX. stoletja in blizu Novega trga ter pri Šempetru iz X. stoletja.¹² Neposrednih vplivov te naselitve na Staro Ljubljano kot mesto ne moremo predpostavljati. Vsekakor je šlo za agrarne naselbinice.

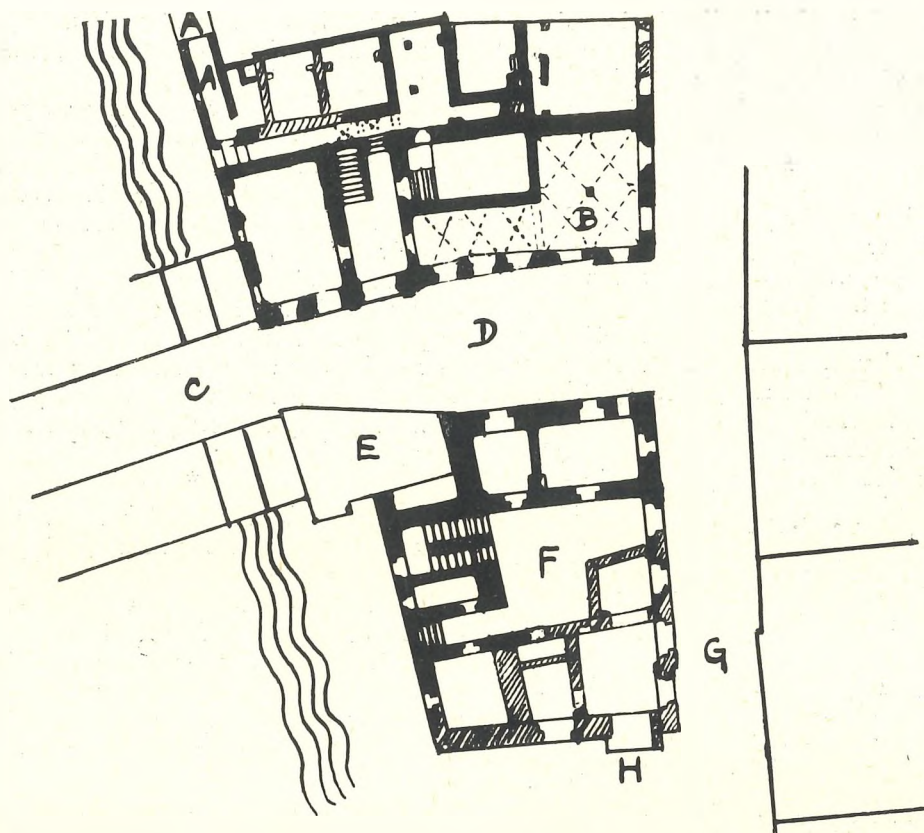
Drugo naselbinsko obdobje Ljubljane začena z ljubljanskim gradom. Da bi se bili

Sl. 5. Del načrta za prezidavo hiše st. p. 183 (Olupova hiša) iz druge pol. XIX. stol. (MALJ., zbirka načrtov).

Črtani četrkotnik nepravilne oblike, je stavbna parcela, ki je bila dotlej samostojna. (Na naših tlorisih prostor E.) To stavbišče, (prvotno je tu skoraj gotovo mesnica, nato del Tranče, nazadnje Jagrova hiša), se je vključilo v sosedno stavbo šele konec preteklega stoletja. Kot je iz načrta razvidno, je bilo celotno severno-zahodno krilo postavljeno na novo in pri tem obstoječa fasada na SV delu zgradbe razširjena tudi na novi trakt.

(Reproducirano je I. nadstropje. Pritličje gl. sl. 6.)

Sl. 6. Rekonstrukcija stanja okoli nekdanje Tranče s pritičji hiš za dobo okrog 1800

Rekonstrukcija je v glavnem izvršena po ohranjenih stavbnih načrtih za adaptacije obeh hiš ob Tranči, ki podajajo le posamezne partije hiš. Tisti deli hiš, za katere ni starih načrtov, so zato zarisani po sedanjem stanju (črtkano).

A. Mestno obzidje ob Ljubljani iz začetka 16. stoletja, vključeno v sestav hiš, ki so se z Mestnega trga širile proti reki.

B. Vogalni obokani prostor današnje hiše pod Trančo 2 (st. p. 251), s stebrom v sredi, ki po načinu zidave izvira najbrž iz let okrog 1500, ko je bila očitno predelana dotedanja hiša. Ta prostor, ki je bil zidan za trgovski »velb«, je bil predelan leta 1885 z odstranitvijo stebra in namestitvijo današnjih travrz.

C. Cevljarski most s prodajalnami ob straneh. Prodajalne so se vrstile prav do obeh hiš, tako da z mostu ni bilo neposrednega prehoda na breg Ljubljance, ob kateri tedaj še ni bilo ceste.

D. Prostor nekdanje Tranče, ki je stala na obokih čez cesto.

E. Hiša, ki jo je l. 1790 postavil Jager in ki je bila podrti konec preteklega stoletja. Severno linijo je l. 1789

določil magistrat za zazidavo, pri čemer so zvezali vogal zadnje trgovine na mostu z vogalom južne hiše. Na mestu te hiše so prej stala stanovanja sodnih slug in stolonoš, ki so spadala k Tranči. Verjetno je bilo tu tudi stopnišče za Trančo. Ta, prejšnja zgradba je imela očitno pravokotno obliko.

F. Osrednji del južne hiše, sedaj Stari trg 2 (st. p. -83), znane po sedanjem lastniku kot Olupova hiša.

G. Mesto nekdanjih mestnih vrat.

H. Se danes vidni stolpič ob tej hiši, ki je še do nedavnega na levi slonel na konzoli.

Dokumentacija: Za st. p. 251: akt 5526/81 (MALj Reg I/992), 9744/85 (MALj Reg I/993), 11639/99 (MALj Reg I/1453); današnje stanje (črtkano) po narisu Okrajnega spomeniškega zavoda.

Za st. p. 183 nedatiran načrt v posebni zbirki načrtov Mestnega arhiva. Današnje stanje (črtkano) po načrtu, ki ga ima lastnik hiše.

(Merilo 1 : 500)

pod gradom naseljevali ministeriali, kot meni Vrhovec, je pač možno le v zelo majhni meri. Ministeriali so bili »početka deloma na samem gradu, deloma na utrjenih postojankah ljubljanskega fevdalnega ozemlja, kakor vemo iz poznejših časov na primer na Jeterbenku, Polhovem Gradcu itd. Tudi ne kaže, da bi bila tedaj na ozemlju Stare Ljubljane nastala kaka vas v pravem tedanjem pomenu besede, to je skupnost podložnih enodružinskih kmečkih gospodarstev. Pač pa je zelo verjetno nastal na tem ozemlju kak fevdalni dvor kot gospodarsko sre-

dišče gospostva. Najdba silosov na Novem trgu¹³ iz XI. ali XII. stoletja omogoča domnevo, da bi bil tak dvor nekje v bližini, morda na poznejšem sedežu križevniške Komende. Saj je za to dobo nešteto krat izkazano, da so vladarji ali visoki fevdalci podeljevali svoje že obstoječe dvore kakemu redu. Drugi dvor ali poznejši dvor utegne biti nekdanja vicedomska palača na mestu sedanje univerze. Kolikor pridvorni hlapci in dekle (mancipiji) niso bili nastanjeni na samem dvoru, so imeli svoje posebno bivališče (mancipialno naselje). Po svoji podobi

bi takemu naselju utegnili ustrezati Krakovo, vendar bi bila vsaka zadevna trditev gola hipoteza.

Na Starem trgu dvora ali mancipialnega naselja vsekakor ne smemo iskati, ker je tam manjkalo pravega agrarnega terena. S tem pa ni izključeno, da se v bližini stavbišča pozneje šentjakobske cerkve niso naseljevali posamezniki, ki so imeli opravka na samem gradu, ali ki so si sicer obetali kakega dohodka od bližine gradu. Vendar to naselje nikakor ni moglo biti miti veliko, niti pravo tržno ali mestno in nimamo o njem zanesljivih sledov. Možnosti za taka nenačrtna majhna naselja pod Gradom pa je seveda še več.

Nedvomno je grad kaj kmalu dobil tudi svojo zvezo na ono stran Ljubljaničice z mostom. Misliti moramo na nekdanji Špitalski most, sedaj Tromostovje, po Kosovi ugotovitvi že 1280: »Stari most«. (Ta most ne bi bil v nasprotju z dvorom pri Križankah, saj poteka najugodnejša vozna zveza z gradu po Študentovski ulici.) Pozneje bomo videli, da je ta lokacija mostu ustrezala tudi tedanjim cestnim zvezam. Kjer stopa most z gorenjske plati na desni breg Ljubljaničice, je prostor pod gradom nekoliko razširjen. Ob obeh straneh tega dostopa bi bila prav lahko nastala zopet kakšna manjša neagrarna naselbina, kakršno domneva Šumi okrog Ribjega trga in kakršno bi dopuščali tudi na mestu poznejšega Špitala (sedanja Kresija), ki kaže še v XIX. stoletju dokaj nepravilno parcelacijo.

S tem smo nakazali nekoliko več ali manj verjetnih možnosti za naselitev stare Ljubljane v dobi pred nastankom trga oziroma mesta, to je v bistvu za dobo do konca XII. stoletja. Čeprav gre predvsem za hipoteze, moremo vendarle v splošnem trditi, da ne smemo nastanka Stare Ljubljane izvajati samo iz enega jedra, ki naj bi bilo na Starem trgu, marveč da moramo spričo naravnih, gospodarskih in družbenopravnih razmer računati z večjim številom naselbinskih jeder. Poudariti pa moramo, da ta ugotovitev ni bistvena predpostavka nadaljnjih izvajanj. Kot prve prebivalce takih jeder moramo šteti razen oseb, vezanih na grad ali dvor, še ribiče in posamezne male obrtnike, ki so bili najbrž še večinoma ljudje z omejeno osebno svobodo.

*

Tretje obdobje v razvoju Stare Ljubljane moramo iskati v razvoju trga. Res je, da se trg ustanavlja praviloma z enkratnim

pravnim aktom (podelitev tedenskega sejma), toda ne glede na to, da tega akta za Ljubljano ne poznamo, tudi sicer ta akt še ne pomeni vsega. Ne gre namreč samo za formalno ustanovitev trga, marveč predvsem za nastanek tržnega prostora, za pojav prvih obrtnikov, za pojav male trgovine, za razširitev trgovine na srednje in slednjič na večje razdalje. Le izjemoma se to zgodi naenkrat, praviloma gre za daljši razvoj in do nasprotnega dokaza moramo to predpostavljati tudi za Ljubljano.

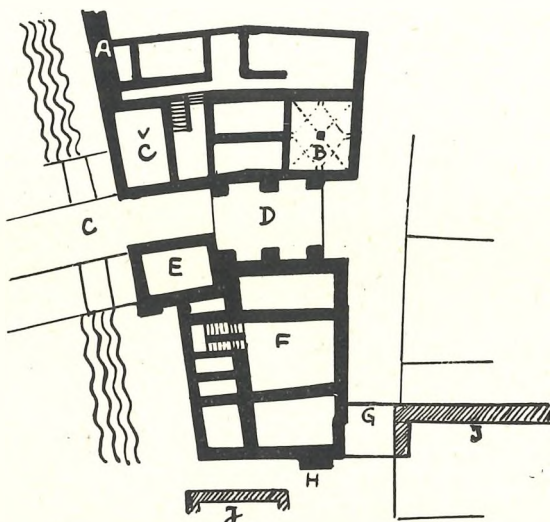
Kako je v tej zvezi razložiti nastanek Starega trga? Melik in Kos iščeta razlago zanj v stari rimski cesti, ki je po njegovem svetu vodila iz Emome proti Dolenjski. Ob tej cesti, pod gradom, naj bi bila nastala prva tržna naselbina. Če je tako, potem bi bila ta cesta pomenila življenjsko magistralo Stare Ljubljane. Če bi bil rimski most še ohranjen — a gotovo ni bil — ga pač ne bi bili odstranili in če bi ga na novo postavljali, bi ga postavili tu, na stari cesti, ne pa kilometer niže. Predvsem pa: če je bila rimska cesta res žila Stare Ljubljane, je pač ne bi bili na Novem trgu (za Stari

Sl. 7. Detajl iz velike Valvasorjeve vedute. Tranča s Cevljarskim mostom

Risba žal ni do kraja izdelana. Hiša na levi od Tranče je tu drugačna kot pri obeh prejšnjih risbah, verjetno je naris nekoliko točnejši, a stisnjen.

trg je situacija zaradi jezuitskih prezidav manj jasna) presekali z zazidavo celega »bloka« hišic, to je kompleksa med Salendrovo in Ribiško, današnja Križevniška ulico. Pogled na zemljevid nas mora o tem prepričati (gl. sl. 1). Rimsko cesto kot magistralo in življenjsko os Starega trga moramo torej izločiti. Rimska cesta je dejansko igrala vlogo v razvoju Ljubljane, toda v

Sl. 8. Rekonstrukcija stanja okoli Tranče sredi 17. stoletja

Za podlago nam služi prejšnja rekonstrukcija za dobo okrog 1800.

Na starejše stanje moremo sklepati deloma na podlagi predloge, deloma po Valvasorjevih risbah, deloma pa po ohranjeni pisni dokumentaciji.

A. Obzidje (gl. legendo pri sl. 6).

B. Starejše jedro hiše pod Trančo 2 (gl. legendo pri sl. 6).

C. Cevljarski most (gl. legendo pri sl. 6).

D. Prostor nekdanje mesnice, ki si ga je med 1560–1570 dokupil lastnik hiše B Gasper Hochstetter in nanj postavil novo hišo, torej sem razširil svojo hišo. (Špitalski urbar v SKALj. iz pribl. 1568 fol. 1. pravi, da si je postavil H. hišo tam, kjer je bila prej mesnica »na gorujem mostu pri komunu na spodnji strani«).

D. Tranča ali po starem komun, v 17. stoletju mestni zapor. Poslopje je bilo dvonadstropno in je stalo na obokih čez cesto. Stebri so zarisani le zaradi nazornosti. Njihovega točnega števila in mesta ne poznamo. Tranča skupaj s trakom E (gl. spodaj) je bila na mestu prejšnje Tranče na novo sezidana l. 1631–1632 (MALj Cod XIII/49–50), zato se je še v 18. stoletju imenovala tudi Neugebeu ali Novo zidanje.

E. Stranski trakt Tranče s stanovanji, v pritličju najbrž trgovski velb. Po legi in po analogiji s prostorom C bi mogli sklepati, da je tudi na tem mestu prvotno stala mesnica.

F. Osrednji dol »deželnomaršalske«, t. j. todaj Auerspergove hiše.

G. Mestna vrata, ki so jih podrli v začetku 17. stoletja.

H. Stolpič na Auerspergovih hiši, ki ima morda še kako zvezo z nekdanjim obzidjem na tem mestu.

I. Obzidje, ki je še l. 1673 stalo in je bilo tega leta vzdano v hišo, ki je združila obe sosedni hiši oz. stavbišči. Ob tej priložnosti je bilo na več krajih prebito.

J. Današnja st. p. 182 (h. št. 4). Hiša je bila sezidana l. 1552 — v nekoliko manjšem obsegu — za kruharno, na mestnem svetu, ki tedaj ni bil zazidan. Na tem mestu so po Valvasorju doslej domnevali nekdanji rotovž, o katerem sedaj ugotavljamo, da je bil dejansko onstran Auerspergove hiše na »Komunu« ali poznejši Tranči.

Rekonstrukcija seveda v podrobnosti ne more biti povsem točna. Zato okna in vrata sploh niso zamislena, notranji zidovi pa tudi niso povsem zanesljivo začrtani.

(Merilo 1 : 1000)

drugem smislu, in preden se povrnemo k Staremu trgu, je treba predhodno pojasniti to vprašanje na podlagi analize srednjeveških trgovinskih zvez v Ljubljani in neposredni bližini (gl. sl. 1). Kjer je stara rimska cesta iz Trsta in Ogleja trčila nekje pri današnjem Lovcu na emonsko obzidje, se je v srednjem veku začel kup razvalin, čez katerega se je nekdanja rimska cesta le s težavo in v vijugah zopet prebila proti vzhodu, dokler se ni v že označenem pravokotniku ob Gosposki ulici sploh izgubila. Ko se je začel oživljati promet, se je zato cesta pred nekdanjo Emono, sedanjim Gradiščem, odcepila na levo, to je proti severu in obšla Emono. Od njenega severovzhodnega vogala pa si je nato poiskala diagonalo čez današnji Muzejski trg in se nekje pri sedanji pošti zopet priključila drugi rimski cesti, ki je od tod vodila proti severu (čez Trojane) oziroma z odcepa pri Ajdovščini na Gorenjsko. Prometni vozlišči sta bili torej pri pošti in na Ajdovščini. Zvezo na nekdanjo rimsko cesto proti Dolenjski so od vozlišča pri pošti potegnili čez Stari most (Tromostovje) in ob jugozahodnem obronku gradu. Pešci in jezdec pa so si od zahodnih emonskih vrat poiskali čez razvaline — Gradišče bližnjico na Stari most po današnji Igriški ulici. Emonske ceste torej neposredno na tloris stare Ljubljane niso vplivale, pač pa so vplivale stare rimske vpadnice v novi kombinaciji s Starim mostom. Vanj so se skoraj lijakasto usmerile stara gorenjska, primorska in štajerska magistrala, z druge strani pa je k njemu vodila dolenska magistrala. Statistika blagovnega prometa pri mestnih vratih iz konca XVI. stoletja izkazuje¹⁴, da je ogromna večina trgovskega prometa vodila skozi Špitalska vrata, znatno manj skozi Karlovška, še manj skozi Poljanska, skozi križevniška in vicedomska vrata pa skoraj nič. Potek vpadnih cest, ki je po doslednem ovinku okrog ruševin Emone očitno zgodnjersrednjeveški, in notranja zazidava mesta dokazujeta, da je taka koncentracija blagovnega prometa na Stari most vsekakor za srednji vek prvotna, le da o tem nimamo številčnih podatkov.

Tudi za blago, ki je prihajalo po Ljubljani, ni nič kaj verjetno, da bi se usmerjalo v Stari trg. Kako naj si razložimo nastanek pristanišča na Bregu (torej na levem bregu Ljubljance), ki naj bi služilo potrebam desnega brega, to je, s ponovnim nakladanjem in prevažanjem na desni breg?

S Starim trgom kot najstarejšim tržiščem v Stari Ljubljani prihajamo torej v pre-

cejšnje zadrego. Najbolj mikavno bi bilo, da bi njegovo prvenstvo sploh zavrgli in poiskali prvo tržišče pri Starem mostu, torej že kar v Mestu. To pa bi bilo upravičeno le tedaj, če bi nam bil znan iz okoliških dežel vsaj en primer, da more (Stari) trg nastati ob mestu še potem, ko mesto že obstaja. Toda analiza imen Stari trg¹⁵ takega sklepa ne dopušča in tudi patrocinijskega Jakoba, ki igra neko vlogo v poznejši ljubljanski mestni avtonomiji, govori proti temu, da bi Staremu trgu na vsej črti odvzeli prednost. Iz te obojestranske zadrege nas more po mojem mnenju rešiti samo upoštevanje dejstva, da se tudi trgovina ni uveljavila na mah v vsem obsegu in v vsej intenzivnosti, marveč da imamo tudi tu razne razvojne stopnje. Stari trg je po svoji lokaciji prav lahko prihajal v poštev za naselitev malih obrtnikov in za maloprodajo njihove robe potrošnikom v okolici, pa tudi za trgovski promet na srednje razdalje, zlasti med koroško-gorenjsko platjo na eni in dolenjsko platjo na drugi strani. Morda je tudi prikladen datum letnega žegnjanja pritegnil največ trgovskega prometa na starotrški letni sejem, tako da se na njem ljudje v večji meri ukvarjajo s trgovino in da dobi prvi pravico tedenskega sejma. Razni taki momenti so vplivali na to, da se je na jugu gradu razvil prvi »Trg«, ki pa nikakor ni mogel biti znaten, vsekakor omejen na razmeroma majhen prostor in na majhen trgovski akcijski radij.

*

Stari trg kot prva trgovska postojanka na ozemlju Stare Ljubljane pa ni mogel dolgo obdržati svojo prednost. Oživitev trgovskega prometa na dolge razdalje je predvsem okrepila staro zvezo med morjem in Panonijo čez Trojane, obenem pa tudi promet na Ljubljani. Lega Starega trga je bila zlasti za prvo transverzalo zelo od rok, za pristanišče pa je bil Breg najprikladnejši. Interes mestnega gospoda je zahteval, da se tudi morsko-panonska transverzala, ki je potekala onstran Gradišča, zajame v naselbino in da se s prisilnostjo ceste (Strasenzwang) potegne vanjo. Mestni trg, iz varnostnih razlogov umaknjen pod grad, ali po starem »Mesto«, je nastal iz teh potreb. Izбира prostora za Mesto priča o načrtni ustanovitvi mestne naselbine s tem, da so že obstoječe prometne zveze odvrnili od prvotne neposredne linije in jih čez Stari most koncentrirali pod gradom. Oživitev Brega pa je začela krepiti tudi na drugem bregu Ljubljance neagrarni element. Zdi se, da

je tu križevniška kolonizacija že prva izgubila agrarni značaj s tem, da so se križevniški podložniki posvetili ribištvu (Ribiška ulica, danes Križevniška ulica). Da se je to prebivalstvo nato posvetilo tudi težaškemu poslom na Bregu, kaže po mojem ime druge, vzporedne ulice: Salendrova ulica, nemški Salendergasse, kar prihaja najbrž od popačenega Zuländergasse — ulica pristaniških delavcev. Toda medtem ko so bile na križevniškem delu Novega trga za razvoj mestne naselbine ovire družbenega značaja (podložništvo zemljiškemu gospodarstvu), so bili pogoji na severnem delu drugačni. Tu je bila zemlja še last mestnega gospoda, kar je olajšalo prehod teh zemljišč v svobodnejše oblike zakupa in s tem naseljevanje meščanov v bližini Brega.

Edino tako si je moči razložiti nastanek Mesta in Novega trga v zvezi s Starim trgom. Stari trg je rezultat male obrti in trgovine na srednje razdalje v dolenjsko smer, Mesto je rezultat trgovine na velike

Sl. 9. Detajl iz male Valvasorjeve vedute, sektor med gradom in Gornjim (Cevljarskim) mostom

Potek obzidja od stolpa piskačev proti južni fronti Auerpergove (Olupove) hiše je precej točno zarisano. Na notranjem robu Mesta stoji ob obzidju stavba, ki ima verjetno z obzidjem neke zveze, a doslej še ni točneje raziskana. Komplex Tranče je precej točno zarisano, levo od nje pa je nekaj hiš izpuščenih.

Zadaj poteka obzidje Starega trga, vendar zasukano proti zahodu.

razdalje po morsko-panonski transversali, Novi trg pa rezultat Brega.

Če gledamo stvar s tega gledišča, postane seveda zelo problematično, ali je Novi trg nastal pred Mestom ali le pod njegovim vplivom. Prometna zveza Brega z Mestom in ne s Starim trgom kaže vsekakor, da se je Novi trg razvil zadnji. To do neke mere potrjuje tudi listina iz leta 1344¹⁶. Ta listina določa lego neke hiše na Starem trgu enkrat z besedami »v prednjem mestu, na Starem trgu«, drugič pa »v Starem mestu, na Starem trgu«. Kos tolmači to dikiyo kot pleonazem in postavlja enačbo: Stari trg = staro mesto = sprednje mesto, pri čemer meni, da je pisec govoril o sprednjem mestu pač zato, ker je gledal s Starega trga. Toda na ta način bi bila označba »sprednji« popolnoma odveč, ker bi ustrezala za vsak mestni predel, na katerega bi se kdo postavil. Po mojem ne gre za pleonazem in je položaj opisan s stališča gradu. Staro ali sprednje mesto sta Mesto in Stari trg, novo ali onkrajšnje mesto kot antiteza pa Novi trg. Stari

trg je torej del sprednjega ali starega mesta. Vendar moramo poudariti, da iz te enkratne in osamljene dikiye, ki je povrhu še razmeroma pozná, ne smemo ne v enem ne v drugem smislu izvajati določnih sklepov.

Ne moremo pa pritegniti mnenju, da bi bilo Mesto dobilo ime Novi trg, če bi bilo nastalo takoj po Starem trgu in pred naseljem onstran Ljubljance. Mesto je bilo že spočetka ustanovljeno v pravnem statusu mesta in zanj ime trg pač ni prihajalo v poštev. Pač pa smemo iz imena Novi trg sklepati, da ga takoj spočetka še niso pojmovali kot mesto. To vprašanje pa je povezano s pravnozgodovinsko problematiko in si ga moramo pridržati za drugo priložnost. Če gledamo stvar zgolj s topografskega gledišča, vprašanja razmerja med Mestom in Novim trgom zaenkrat ne moremo z gotovostjo rešiti, pač pa govori nekaj indicov za to, da se je Novi trg razvil kot tržno oziroma kot del mestnega naselja pod znatnim vplivom že obstoječega Mesta, s čimer pa prejšnji zametki v tej smeri niso izključeni. K temu je še pojasniti, da je naziv Mestni »trg« novejšega nastanka.

Kar se tiče samega nastanka treh naselij Stare Ljubljane torej zaključujemo, da moramo domnevati več starejših naselbinskih jeder, od katerih je prve tržne pravice prejel Stari trg, prvi mestni status pa Mesto. Novi trg se razvija verjetno precej vzporedno z Mestom.

*

Poudarili pa smo že, da je treba od nastanka naselitvenega jedra razlikovati nastanek njegovega obsega in trajnejše naselitvene podobe. Zdi se, da doslej uveljavljena naziranja predpostavljajo, da se je v vseh treh mestnih delih naselitvena podoba, kakršna je bila uveljavljena v XVI. stoletju, uveljavila že ob nastanku posameznega dela. Tu moramo uvesti nekoliko ostrejšo razlikovanje. Že po dosedanjih izvajanjih moramo v vsakem izmed treh mestnih predelov ločiti dve razvojni fazi: prvič prvotno in spontano ter drugič načrtno parcelacijo in kolonizacijo. Nenačrtno ali spontano fazo moremo, kakor Šumi pravilno ugotavlja, dokazati le v majhnem jedru Mesta (le da se nam ta moment ne zdi dovolj odločen, da bi Mestu kot takemu pripisovali največjo starost). Na Starem trgu sledov te faze ni, vendar Melik dopušča, da bi bila nekje v kompleksu, ki so ga jezuiti podrli. Čeprav glede na točno traktorno razdelitev tega kompleksa tudi to ni

Sl. 10. Detajl večje Valvasorjeve vedute s sektorjem med gradom in Trančo

Obzidje Mesta proti Staremu trgu je očitno zarisano v spodnjem poteku preveč proti desni. Tudi tu vidimo na notranjem robu Mesta ono zgradbo ob obzidju.

Tranča je zaznamovana s št. 14. Kompleks levo od Tranče podoben kot pri mali veduti, nekaj hiš je izpuščenih.

Desno od gradu so vidne Šance, močno zasukane proti jugu.

prav gotovo, je vendar verjetno. Za Novi trg domneva Šumi najstarejši kompleks zazidave ob Čevljarskem mostu in mogoče še v delu židovske četrti, vendar velja to za meščansko zazidavo, medtem ko smemo kolonizaciji križevniških mancipijev oziroma podložnikov že prej pripisovati načrtnost, in torej kljub načrtnosti večjo starost (Ribiška in Salendrova ulica).

Ne glede na vprašanje lokalizacije prvotnih jeder pa tiči glavno vprašanje, ki si ga zastavljamo, v tem: ali je Stari trg kot prva tržna naselbina tudi prvi dobil tisti obseg in načrtno podobo, kakršno poznamo danes? Da načrtna parcelacija Rožne in Hrenove ulice ni prvotna tržna parcelacija, ker ti dve ulici nista bili sestavni del trga, je že tako dognano. Toda kaj je z ostalim kompleksom Starega trga, ki ima obliko roga z vrhom blizu Tranče in osnovo med današnjo Florjansko cerkvijo in Zvezdarsko ulico? Glede na gospodarsko bazo, ki smo jo ugotovili za prvotni Stari trg, mu takega obsega prvotno nikakor ne moremo pripisovati. Kakor bomo pozneje ugotovili v zvezi z obzidjem, tudi ni mogel pred nastankom mesta segati v bližino Tranče, ker bi sicer obzidje Mesta objelo lahko vsaj del Starega trga. Parcelacija Starega trga je le logično nadaljevanje Mesta in tako postane močno dvomljivo, ali je dobil Stari trg svojo klasično načrtno naselitveno podobo prej kot Mesto. Tako ne moremo izključevati, da ne bi bil po ustanovitvi Mesta kak krepkejši načrtni poseg vplival na končno oblikovanje naselitvene podobe Starega trga.

Zastavljeno vprašanje moremo torej le delno rešiti: Svoj polni obseg kot načrtna mestna naselbina je z enim mahom v glavnem dobilo le Mesto. Za Stari trg to ni verjetno, za Novi trg tudi ne v taki meri. Vprašanje, kje je prvi načrtni delni kompleks in kako si ti delni kompleksi med seboj slede, pa je nejasno in ga bo najbrž sploh težko pojasniti.

*

Namenoma smo kot zadnje pridržali vprašanje mestnega obzidja, ker bo treba tu najbolj bistveno odstopiti od dosedanjega mnenja. Predvsem moramo ugotoviti, da ni nikakega dokaza, da bi bil Stari trg prvi obzidan. Če pa takega dokaza ni — ali ni najbolj naravno domnevati, da je bil prvi obzidan tisti del Stare Ljubljane, ki se je imenoval Mesto? Ali je logično, iskati prvo obzidje okrog Trga, pa pustiti Mesto odprto in nezazidano? Dokler so domnevali nastanek Mesta nekje v XV. stoletju, je bilo to

Sl. 11. Pregled s Starega na Mestni trg

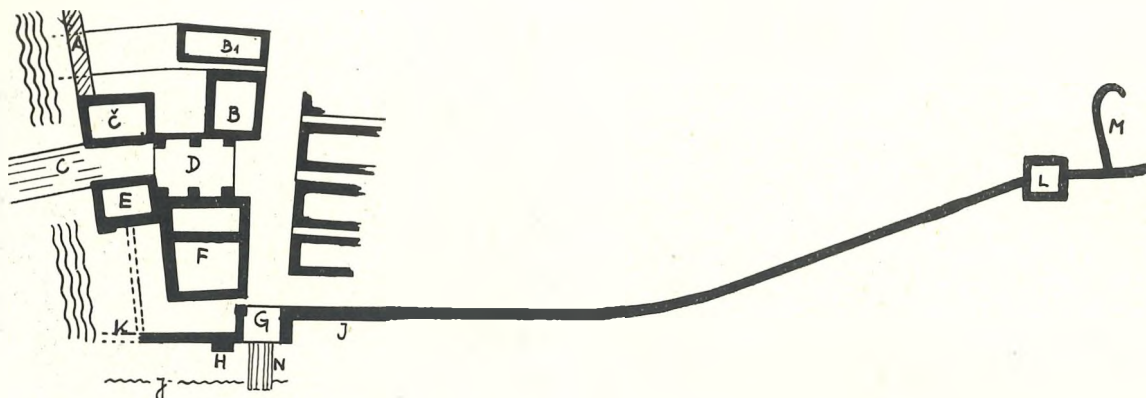
Na mestu nekdanjih vrat iz Mesta proti Staremu trgu se lomijo fasade hiš. Puščice kažejo na te prelome, po katerih moremo sklepati na točnejšo lego vrat na tem svetu.

- a) Nekdanja Auerspergova, sedaj Olupova hiša, vogal ob obzidju.
- b) Nekdanja Andrejčičeva hiša, ki je bila zelo ozka in je izpolnjevala vrzel med starim kompleksom mesta in obzidjem. Po Valvasorjevi rokopisni voditi je bila to enokapnica, obrnjena na obzidje.
- c) Na tem mestu je bila do 1673 v glavnem pušča, le ob cesti je stal manjši objekt. To je bil prostor pred obzidjem. Na tem prostoru je bila omenjenega leta postavljena hiša, spojena z bivšo Andrejčičevo hišo tako, da je obzidje (puščica) prišlo v notranjščino hiše.

še nekako razumljivo, toda brž ko se nam nastanek vseh treh mestnih predelov po Zwittrovih in Kosovih dognanjih pomakne nazaj, nekako v XIII. stoletje, pa domneva o prvem obzidju okrog trga močno izgubi na verjetnosti, ali točneje — postane sploh neverjetna.

Listina iz leta 1243, ki prva omenja ljubljansko obzidje, govori o stavbišču, ki ga je Španhajmovec kot mestni gospod podelil Jurkloštru »v Ljubljani med obzidjem mesta« (in Laibaco intra murum civitatis). To besedilo lahko razlagamo na dva načina. Prvič bi lahko rekli: če je Jurkloštrska hiša na Mestnem trgu, potem je bil ta že tedaj obzidan. Toda kje je ta hiša bila, ne vemo. Drugič bi lahko rekli: naziv Mesto ima v srednjem veku Mestni trg, torej je civitas — Mesto, ki ima obzidje, in jurkloštrska hiša je na njem. Osebnost se mi zdi druga interpretacija naravnjejša in preprostejša. Res pa je, da še ni do kraja prepričljiva. Zato naj pregledamo še nekatere druge momente topografske in listinske dokumentacije.

Že sama lega Starega mostu (Tromostovje), po katerem se je ves cestni promet na dolge razdalje stekal v Ljubljano, govori za to, da so načrtno zasnovano mesto z vsemi tedanjimi atributi, zlasti obzidjem, zasnovali pod gradom tam, kjer je most prestopil na desni breg Ljubljance. Še močneje pa govori za to princip racionalnosti pri zi-

Sl. 12. Rekonstrukcija stanja okoli Komuna (bodoče Tranče) in mestnega obzidja za 14. stoletje

Podlago tvori rekonstrukcija za 17. stoletje, starejše stanje je vneseno po pisani dokumentaciji v zvezi s presojo novejšega stanja. Popolna eksaktnost takih zarisov seveda ni dosegljiva, moglo pa bi se to ali ono precizirati s pomočjo sondažnih izkopov. Zidovi oz. stene so zarisani s približno enako debelino, vendar je treba računati s tem, da je verjetno ta ali ona stena še lesena in torej tanjša.

A. Obzidje, ki za to dobo ni dokumentirano, a je mogoče vsaj delno že obstajalo. Zarisani sta dve možnosti: stavbne parcele se končajo ob obzidju ali pa so potegnjene proti vodi.

B. Ogalna stavba (gl. legende pri prejšnjih slikah).

B1. Druga hiša, ki se je pozneje združila z vogalno hišo B.

C. Gornji most, o katerem pa ne vemo z gotovostjo, ali so mesnice stale na njem po vsej dolžini in samo ob stikih z bregom.

Č. Mesnica, ki je v 16. stoletju pripadla k hiši B.

D. Komun (gl. legendo pri prejšnjih slikah).

E. Venjetno mesnica, katere stavbišče je pozneje pripadlo h komuni, ki je tu dobil svoj stranski trakt.

F. Porgerjeva hiša, ki je okrog 1400 bila najbrž last kaplana Plankla, nato pa je bila last Celjskih grofov. Herman jo je dal v fevd Ostermanu s Kamnika, vicedomu Kranjske. Sredi 15. stoletja je prešla na Crnomeljске in od njih na Auersperge. (Gl. tudi legende pri prejšnjih slikah.)

G. Vrata, kjer se gre »von čez most na Stari trg«.

H. Stolpič (gl. legende pri prejšnjih slikah), o katerem pa ne vemo, kdaj je nastal.

I. Obzidje med starotrškimi vrati in gradom.

J. Poznejše stavbišče kruharne, tedaj še mestna gmajna z jarkom.

K. Obzidje pri Porgerjevi hiši, o katerem ne vemo, ali je potekalo proti vodi, ali pa je v pravem kotu odvilo proti mesnici. Nakazani sta obe možnosti. Med obzidjem in hišo moramo domnevati obrambni hodnik.

L. Na tem prostoru vemo, da je pozneje stal stolp piskačev kot mestni stolp. Ali je stal že v 14. stoletju, ni gotovo.

M Grad

(Merilo 1 : 1000)

davi obzidja, ki ga poudarja Melik: »Princip dobre in lažje obrambe (mi bi dodali: in princip ekonomičnosti) je zahteval, da se je s čim krajšim obzidjem obdal čim manjši (sic!) prostor.« Pogled na zemljevid nas prepriča, da je obzidanje Mesta pač najbolj v skladu s tem načelom. Prvotno je v bistvu za silo zadoščalo postaviti kakih 100 m dolg zid proti Poljanam in kakih 20 metrov dolg zid proti Staremu trgu. Pozneje so lahko potegnili ta dva zidova v ravni črti proti gradu, pri čemer so gradbeni material lahko kopali na mestu samem. Celotno staro obzidje Mesta je na ta način merilo v horizontalni projekciji na jugu 160, na severu pa 250 metrov, skupaj 410 metrov, pri čemer je več ko dve tretjini zajete površine primerne za stavbišče. Nekoliko manj racionalen je v tem pogledu Novi trg. Na tem skoraj pravokotnem trgu je bilo treba obzidati kar tri stranice z obzidjem v dolžini pribl. 550 metrov. Toda tudi ta obzidava je imela svoje prednosti: izkoristiti je bilo moči ostanke vzhodnega emonskega obzidja, na katerega so postavili srednjeveški zid, emonske razvaline so nudile v bližini dober gradbeni material in en vogal, če ne oba sta bila že itak utrjena kot fevdalna sedeža. Razen tega je to obzidje omogočalo

stoprocentno izrabo zazidanega prostora za stavbišče. — Najmanj racionalen za obzidavo je nedvomno Stari trg. Zanj pravzaprav niti ne vemo, kako je bil prvotno obzidan. Da prvotno obzidje ni moglo potekati tam kot v XVI. stoletju, poudarjata že Melik in Zwitter. Zato bi mogli to obzidje postaviti kvečjemu nekje ob Rožno ulico, čeprav doslej ni za to nikakega dokaza. Vzemimo zaenkrat, da je bil Stari trg obzidan prej kot Mesto in da je njegovo severno obzidje blizu Tranče (160 m), južno pa ob Rožni ulici (250 m). Ostane nam na grajskem griču še vedno odprto krilo v dolžini 300 metrov. Če hočemo še to odprto krilo zavarovati z obzidjem, bi Stari trg zahteval minimalno dolžino 710 m, pri tem pa bi za stavbišča prišla v poštev le zelo slaba polovica obzidanega sveta. Postavitev obzidja je bila draga investicija in bi bila še danes. Morali bi prisoditi našim davnim prednikom precejšnjo mero nerazsodnosti, če bi trdili, da vsega tega niso ob obzidavi mesta premislili. Pri tem pa prvotno obzidje na črti Rožne ulice ni nič kaj verjetno. Po tej liniji bi iz utrdbene zveze izpadel stolp Padav, ki je tvoril ravno njeno jedro. Razen tega že Kos ne izraža dvomov o Valvasorjevem poročilu, da so stolp Padav zvezali

z gradom šele v drugi polovici XVI. stoletja.¹⁶ To pa vendar pomeni, da je bilo dobrih 300 metrov dolgo krilo med gradom in stolpom dotlej neutrjeno! Če je linija Padav—grad neutrjena in če je linija Padav—Žabjek recentna, linija Rožna ulica pa malo verjetna — kje pa je potem bilo prvotno srednjeveško obzidje Starega trga? Vse kaže, da so se zelo dolgo časa zadovoljevali s tem, da je Stari trg zaščiten proti severu in vzhodu z gričem, ki ga brani ta grad in Padav, na zahodu z Ljubljano, na jugovzhodu pa z močvirnatimi Prulami, ki jih nadzoruje Padav pa še morda kaka posamezna utrdba, ne pa sklenjeno obzidje. Po vsem tem se moramo resno vprašati, ali ima domneva, da bi bilo najstarejše obzidje, ki je oklepalo Stari trg, kako resno osnovo.

Če slednjič k vsemu temu pritegnemo še pravilno Šumijevo opozorilo, da je grajski palacij obrnjen na Mesto, potem moramo pač ugotoviti, da vsi topografsko-historični momenti govore odločno za to, da moramo doslej veljavni vrstni red obrniti in da je bilo dejansko najprej obzidano Mesto, nato Novi trg in šele nazadnje Stari trg.

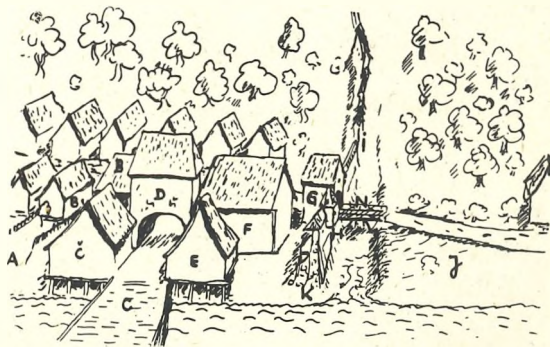
*

Do kraja se moremo o tem prepričati, če podrobneje analiziramo obzidje med Mestom in Starim trgom in se vprašamo: ali gre za obzidje Mesta proti Staremu trgu ali narobe? Že dikcija listin, ki govore o teh vratih (n.pr. kjer se gre iz Mesta ven na Stari trg) govori za to, da so bila vrata usmerjena iz Mesta navzven. Listina iz leta 1406¹⁹ postane razumljiva samo, če predpostavljamo pred vrati na Starem trgu jarek, čez katerega je še v XV. stoletju peljal most. Oba srednjeveška mostova čez Ljubljano, Stari in Gornji pa sta peljala v Mesto. Dalje moramo opozoriti na dejstvo, da je talna nivoleta na strani Mesta znatno višja in da se spušča s precejšnjim padcem proti Staremu trgu, kar moremo razložiti le s tem, da je bilo Mesto v obzidju, Stari trg pa izven njega. Slednjič poznamo stalno prakso, da so se hiše širile na obzidje iz notranjščine mesta navzven (glej na primer Studentovsko ulico in hiše ob Vegovi ulici ali na Grabnu!). Tak primer predstavlja še danes hiša na st. p. 183 (Olupova hiša), ki se je razširila kot plemiška hiša iz Mesta na obzidje, medtem ko je na starotrški strani ostala steza nezazidana. Dalje stoji Stolp piskavev kot mestni stražni stolp na terenu Mesta, ima s te strani dohod in je v obliki obrambnega stolpa obrnjen proti Staremu trgu (gl. sl. 2!).

Vse to so seveda le posamezni drobci, ki jih je treba povezati v celoto. To je dosegljivo le s podrobno in dokumentirano rekonstrukcijo tlorisa tega mestnega predela za čim starejšo dobo. Tako rekonstrukcijo nudijo naši tlorisi št. 3, 6, 8, 12, kjer smo postopno iz novejših tlorisov rekonstruirali starejše, uporabljajoč pri tem ohranjeno risano in pisano dokumentacijo.

Medtem ko lokalizacija Čevljarskega mostu ne more tvoriti nikakih problemov, gre pri tej rekonstrukciji v bistvu za ugotovitev prvotnega obsega, lege in razvoja Tranče, obeh hiš ob Tranči in tiste hiše pod gradom, skozi katero je še v XVIII. stoletju potekalo mestno obzidje. Glavni potek rekonstrukcije navajamo neposredno pod posameznimi slikami in ga je tu odveč ponavljati. Da bi tekst razbremenili podrobnejših navedb, navajamo razen tega zgodovino posameznih objektov v posebnem dodatku.

Tako izvedena rekonstrukcija nam ta mali, a zanimivi predel Ljubljane za dobo okrog 1300 predstavlja takole: Kdor je hodil po Mestu proti jugu, je imel ob obeh straneh čedalje bolj bližajoči se vrsti ozkih stavbnih parcelic, na katerih so stale meščanske hiše, ne tik druga ob drugi, marveč z ozkimi predahmi. Na južnem koncu Mesta se je — kakor še danes — odcepila pot proti Gornjemu mostu, ob katerem so bile mesnice. Ta pot od glavne ceste do mostu je bila zbirališče občine meščanov — komun. Ime kaže na precejšnje primorske vplive. Pri izbiri tega prostora so nedvomno upoštevali sosesčino obeh trgov, ki sta bila pritegnjena v mestni komun. To zbirališče so neznano kdaj pokrili z lopo in ga slednjič nadzidali najprej z enim nadstropjem, ki je obsegalo

Sl. 13. Skica položaja pri Čevljarskem mostu okoli 14. stoletja

Risba tvori samo ponazorilo tlorisa in kot taka nima ambicije eksaktnosti. Višina stavb nam ni znana (zato niso zarisana okna) in tudi ne vemo za smeri zatrefov. Glede razporeditve stavb pa bo slika v glavnem precej ustrezala realnosti.

Legendo glej pri tlorisu.

le mestno posvetovalnico. Tako se je Komun razvil v mestno hišo. Zapore mestnega sodišča so imeli tedaj v enem izmed mestnih stolpov, najbrž kar nad bližnjimi starotrškimi vrati. Ko je vse to postalo pretesno, so nekoč v XV. stol. prestavili Komun na današnji kraj kot rotovž, kjer — kakor vemo — prvotno tudi ni obsegal več kot pritličjen, skoraj odprt prostor in posvetovalnico v prvem nadstropju. (Podrobneje bo treba to pokazati ob opisu zgodovine sedanjega »Rotovža« ali z mlajšim imenom »Magistrata«.) Tedaj so v prostore Komun prestavili mestne zapore in počasi je to poslopje dobilo ime Tranča (die Trantschen), obdržalo pa tudi še staro ime Komun.

Južno od Komun je v vogalu med mestnim obzidjem in Ljubljano stala plemiška hiša; od njenih prvih lastnikov poznamo bankirsko rodbino Porgarjev, nazadnje pa je konec XV. stoletja postala last Auerspergov, ki so bili dedni maršali Kranjske. Zato se je je prijelo tudi ime »deželnomaršalska hiša«. Šele v XVIII. stoletju je ta hiša postala meščanska. Danes je znana pod imenom Olupova hiša. Prvotno nekoliko manjša, se je že pred XVII. stoletjem, naj-

brž okrog 1500, razširila proti jugu na obzidje in proti zahodu bliže Ljubljani.

Proti vzhodu je potekalo obzidje na grad. Prvotno na obeh straneh tega obzidja vrsta hiš še ni mogla biti sklenjena. Na eni strani je moral biti obrambni hodnik, na drugi prazen prostor z jarkom. Dejansko vemo, da je bilo n. pr. stavišče poznejše kruharne še celo sredi XVI. stoletja gmajnsko. Da bi bil tu nekdanj stal rotovž, je rezultat očitne pogreške v branju nekega nam neznanega vira. Ta vir je najbrž poročal, da je nekdanji rotovž stal poleg Auerspergove hiše in mislil na Komun. Valvasor ali pred njim morda že Schönleben pa je izbral južnega sosa (kruharo) namesto severnega (Trančo).

Zgodovina stavbne parcele 15 nam slednjič še v XVIII. stoletju pušča pred obzidjem mesta ozek pas gmajne na starotrški strani tega sektorja.

Najboljši preizkusni kamen za našo rekonstrukcijo je listina 1406 december 2.¹⁹ Tu se omenja hiša, ki leži v Ljubljani, nad Gornjimi vrati, kjer se gre čez most ven na Stari trg, pri Komun, ob vodi (t. j. Ljubljani). Predvsem ne smemo prezreti, da se gre po tej listini iz Mesta ven na Stari trg, kar je očitno že stara, udomačena dikcija. Drugič so Gornja vrata nedvomno vrata med Mestom in Starim trgom. Če so to Gornja vrata, potem njihov pendant (Spodnja vrata) gotovo niso Karlovška (ki jih tedaj morda niti še ni bilo), marveč Poljanska. Kaj pomeni izraz »kjer se gre čez most ven na Stari trg«? Če gledamo stvar s stališča Novega trga, potem se čez Gornji most ni prišlo na Stari, marveč na Mestni trg. Če pa gledamo stvar s stališča Mestnega trga, potem čez Gornji most nisi prišel na Stari, marveč na Novi trg. Torej tu ne more biti mišljen Gornji most, marveč mostič, ki vodi iz Mesta pri Gornjih vratih čez mestni jarek na Stari trg. Hiša leži nadalje 1. nad gornjimi vrati, 2. ob vodi, 3. pri komun. Nad gornjimi vrati ne smemo iskati po toku reke, torej južno od vrat, marveč z gledišča, da je »nad vrati« vedno mišljena notranjščina mesta, ki ima dejansko tudi višjo talno nivoletto. Tako dejansko ta hiša leži ob nam že znanem Komun in nam ni treba na Starem trgu na mestu kruharne konstruirati še drug komun, o katerem prav ničesar ne vemo. Opis lege se popolnoma ujema s hišo na stavbni parceli 183. Vsaka druga razlaga listine vodi v nerazrešljiva protislovja.

Študij tega zanimivega detajla iz Stare Ljubljane nam je torej zopet potrdil ugo-

Sl. 14. Oblika nekdanje loggie tržaškega municipija popolnoma spominja na nekdanji ljubljanski »Komun« — »Trančo«

tožitev, da je prvi kot mesto zasnovani in obzidani del Ljubljane — Mesto in da Stari trg še v začetku XV. stoletja ni bil v taki meri razvit proti severu, kot je bil pozneje in kot bi ga nekateri hoteli videti že ob samem začetku.

Zaključno moremo povzeti, da se naselbinska tradicija Ljubljane začenja najpозnejše v IX. stoletju. Po uveljavljanju fevdalizma in nastanku gradu moremo domnevati, da se na Novem trgu začenja predvsem razvijati naselje pridvornega značaja z razvijajočim se slojem ribičev, medtem ko smemo na Starem trgu in po nastanku Starega mostu tudi na jedru Mestnega trga domnevati kaka naselbinska jedra ribičev in morda malih obrtnikov.

Od teh naselbinskih jeder dobi tržno pravico tedenskega sejma najprej Stari trg, ki ima le omejeno trgovsko zaledje, pa se ob tem še ne razvije niti po obsegu niti po urbanistični zasnovi do tiste mere, ki jo poznamo n. pr. za začetek XVI. stoletja. Oživitve trgovine na velike razdalje privede v prvi polovici XIII. stoletja do ustanovitve Mesta, ki sedaj zajame ves kompleks »Mestnega trga«, doživi v celoti načrtno ureditev (z ohranitvijo starih jeder) in dobi obzidje. Obenem oživitve Brega in vpliv Mesta spremenita značaj Novega trga, ki najprej v severni polovici, nato pa postopoma do XVI. stoletja skoraj v celoti dobi značaj meščanske naselbine, a že pred l. 1307 postopno igradi obzidje. (Imenuje se Novi trg in ne Novo mesto, zato ker spočetka še ni obzidan, pač pa imajo prebivalci meščanski status.) Stani trg se pri izgraditvi svoje urbanistične zasnove vsaj delno nasloni na Mesto in najbrž kot zadnji dobi — obzidje, o čigar starejšem poteku in razvoju pa prav malo vemo.

Zgodovine »treh mest« v Ljubljani torej ni moči povzeti v eni sami formuli, marveč moramo z različnih vidikov — izvzemši predzgodovino in antiko — postaviti različne vrstne rede:

1. po prvem nastanku naselja sploh ima zaenkrat še največ prednosti Novi trg, Mestni trg pa bo dejansko najbrž zadnji.
2. Po nastanku tržnih pravic moramo pustiti prednost Staremu trgu, nakar slede mestne pravice Mesta in približno istočasno vključitev Novega trga v to pravno sfero.
3. Glede vrstnega reda načrtna zasnove ne moremo nobenemu delu z gotovostjo pripisovati absolutne prednosti, vendar se zdi, da je najbolj tipična in obsežna enkratna

načrtna zasnova Mesta, ki tudi najprej doseže svoj polni obseg.

4. Glede obzidja pa moramo priznati prednost Mestu, kateremu sledi Novi trg in najbrž šele kot zadnji Stari trg.

Stvar se je s tem mekoliko skomplicirala, zato pa je rešitev nedvomno vendarle realnejša kot dosedanja, resda enostavnejša rešitev, ki pa je skrivala v sebi celo kopico protislovij.

Da smo si do kraja na jasnem, moramo povedati še tole:

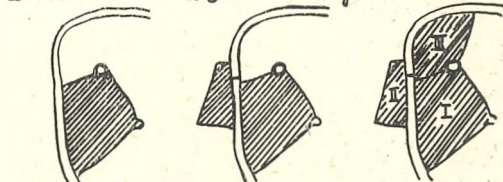
Od gledišč, ki smo jih doslej omenjali, moramo razlikovati še dve:

Z umetnostnozgodovinskega stališča je moči postaviti vprašanje, kateri dan a s n j i mestni predel nudi najbolj verno staro stanje zunanje podobe hiš (ne njihove parcelacije). Naše zaključke bi mogla taka ugotovitev precizirati le toliko, kolikor bi bilo moči kake stavbe po arhitektonskih značilnostih datirati pred XIII. stoletje. Za ves poznejši čas pa gre tu za samostojno vprašanje umetnostne zgodovine, ki ne vpliva na vprašanje geneze Stare Ljubljane.

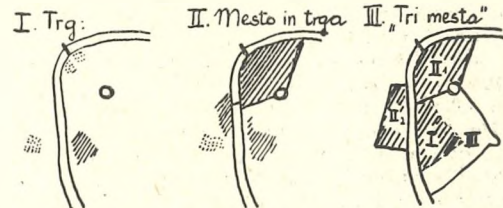
Shematični pregled razvoja srednjeveškega mesta Ljubljane

A) Po dosedanjem mnenju:

I. Prvo mesto: II. Stari in Novi trg: III. Tri mesta.

B) Po mnenju, ki je utemeljeno v tej razpravi.

Sl. 15. Ponazorilo zaključka

Grafično podobo dosedanjega mnenja je podal v gornjem smislu Tomažič v Kroniki 1937. Ta shema se v glavnem strinja tudi z mnenjem, zastopanim v Kosovi Srednjeveški Ljubljani in jo povzema tudi Grafenauer v Zgodovini Slovencev II. Očitno pa je treba korigirati lapsus te ponazoritve, ker južnovzhodni del Starega trga ne sodi v pravo srednjeveško Ljubljano.

V tej razpravi zastopano mnenje je prikazano samo s tremi najbolj značilnimi fazami, vendar je treba opozoriti na to, da dejansko razlikujemo več faz in da nekatera vprašanja smatramo še za odprta. Tako ni popolnoma jasno, ali so začetki tržnega naselja na Novem trgu starejši od Mesta ali pa pod vplivom mesta, vsekakor pa je Mestni trg prvi v pravnem položaju mesta in obzidan. Kompleks Starega trga, označen s III, ni ploskovno črtkan, ker je priključen mestu šele v začetku 16. stoletja.

(Ploskovno črtkanje tu ne pomeni zazidanega sveta, marveč teritorij mestnega predela sploh.)

Za dokončno analizo razvoja Ljubljane pa je treba upoštevati še pravnozgodovinsko gledišče. Gre za vprašanje mestne uprave v dobi, ko je bila zavest o »treh mestih« še živa, za vprašanje spojitve uprave in avtonomije teh »treh mest«, skratka za vprašanje, kdaj pravni status Mesta zajame oba trga. To pa je že posebno, še bolj zapleteno vprašanje, ki ga moramo — kot omenjeno — pridržati za drugo priložnost.

Z vsem tem pa problematika nastanka in razvoja mestne naselbine ni izčrpana. Topografski in pravni razvoj sta le dve plati širšega dogajanja, ki ju je treba končno obravnavati tudi v širšem kompleksu družbenega značaja naselbine in položaja njenega prebivalstva.²⁰ Ves ta širši kompleks vprašanj v tem članku, ki se omejuje na topografske osnove, ni upoštevan. Šele v povezavi topografske s pravno- in družbenozgodovinsko analizo pa bo moči dati popolnejši odgovor na vprašanje o najstarejši zgodovini Stare Ljubljane.

DODATEK

Osnovni podatki o zgodovini hiš na mejnem sektorju med Mestom in Starim trgom

Stari trg 1 (st. p. 14) prej v Mestu, prvotno dve hiši. Lastniki znani od pribl. 1600 dalje. Od 1623 obe hiši lastniško združeni, najpozneje okrog 1750 tudi prezidani v eno. (Prim. podrobneje Fabjančič, Knjiga hiš I/1 ss in zemljiško knjigo.)

Stari trg 3 (st. p. 15), prvotna hiša in pušča. Hiša je štela v mesto, pušča na Stari trg.

a) Severna hiša je nastala na ozkem prostoru za obzidjem. Po Fabjančiču (K. h. I/5 ss) 1543 Kholbeisova, nato Tašičeva, 1574 Andrejčičeva (MALj. Cod I/16-147 l. 1599).

b) Pušča je bila na prostoru izven obzidja, torej na strani Starega trga. Fabjančič postavlja sem hišo, ki so jo stanovi izročili mestu (ali prepustili v jurisdikcijo) l. 1587, vendar je za to lokalizacijo premalo opore. 1600—1606 postavlja Fabjančič sem nekega okleparja (Platner), češ da je imel v najemu to mestno hišo. Dejansko pa je najbrž imel tu le neko manjšo delavnico (hiša in zemljišče, ki sta mestna last Cod I/16-132), kajti 1606 je bilo zemljišče »že dolgo pusto« (Cod I/19-167 ss). Ko je mesto l. 1606 slednjič našlo kupca za ta svet, je lastnica hiše a) kot sosedu in v zaščito svoje služnosti oken uveljavila predkupno pravico in svet kupila.

Od 1606 dalje sta severna hiša in južna pušča združeni. Nekaj let je tudi namesto pušče govor o »hiši« (Fabjančič o. c.), nato 1616 zopet le o zemljišču. Dejansko kaže, da je šlo ves čas za kompleks pred obzidjem, ki je bil v glavnem pust in je na njem stala le manjša provizorična zgradbica. Oba trga pa tu najbrž še nista bila sklenjena, kar moremo sklepati iz tega, da je Andrejčička zaradi oken uveljavila predkupno pravico. Če je Valvasorjeva skica točna (sl. 7),

je Andrejčičeva hiša bila enokapnica znotraj obzidja z okni proti Staremu trgu, izven obzidja pa je bila nekaka strma ulica, ki jo je spodaj zapirala lopa. — 1645 Ciriani, 1647 Mesto, 1673 Stefan Graffhaiden. Ta je pridobil hišo in puščo s pogojem, da tam postavi primerno hišo, pri čemer pa ne sme mestnega obzidja do temelja podreti, pač pa se ga sme posluževati z dograjevanjem in prebitjem enih ali več vrat. (MALj Cod I/42-1'). Današnja hiša je očitno v glavnem nastala tedaj. V njeni pritlični fasadi se še danes pozna združitev linije Starega trga in Mesta, v nadstropju pa je linija izravnana z izzidkom. Dvoriščna linija poteka po liniji nekdanjega obzidja. Debelina zidu je dokaj normalna.

Mestna vrata: »Zidar, ki je podrl zidovje pri Tranči med Auerspergovo in Andrejčičevo hišo...« (Cod I/16-124). — »Slikar Ulrik Kramar prosi, da se za slikarijo na novem oboku ob Auerspergovi in Andrejčičevi hiši plača...« (Cod I/16-153). Andrejčič prosi, da se ob novo-gradnji oboka, ki ga zida mesto med njegovo in Auerspergovo hišo, upošteva njegova pravica do svetlobe in strešne kapi, da se njegova v mestno obzidje vzdignjena okna ne bodo zazidala. — »Ker se stavba letos ne bo končala, naj se drugič oglasi. (Cod I/16-147)« — Iz teh podatkov izhaja, da so 1599 podrli mestna vrata proti Staremu trgu in namesto njih postavili (večji) obok, ki je bil poslikan. Nameravali pa so najbrž gradnjo razširiti na tedaj mestno puščo, a namere očitno niso izvršili.

Stari trg 4 (St. p. 182), mestna kruharna, postavljena 1552 ali 1553 na mestnem svetu, ki je bil dotlej nezazidan. Novogradnja 1636 ali 1637 (kruharna, tehnična in skladišča). 1785 prodana Francu Antonu Merlu, 1801 Čebulj itd. (gl. Fabjančič Knj. h. I/693). Valvasor in za njim vsi novejši avtorji so sem postavljali stari rotovž. Kot smo v tekstu omenili, gre tu najbrž za napačno razlago kakkega vira, ki postavlja stari rotovž poleg Auerspergove hiše, kar more biti ali Komun ali pa stavbišče kruharne. Očitno se je treba odločiti za Komun. Radice se je Valvasorju oddolžil s tem, da mu je tu poiskal rojstno hišo. Da ta, vseeno nekoliko sprejemljiva trditev, ni dovolj dokazana, ugotavlja Fabjančič (prim. Fabjančič, knjiga hiš I/388 ss).

Stari trg 2 (Pod Trančo 1 — St. p. 183), prvotno v Mestu. Jakob Porger proda l. 1327 Petru z Libenberka »svojo hišo, ki leži v mestu Ljubljani pri Gornjem mostu in pri vratih, koder se gre iz mesta na Stari trg (Otošpec v GZL I/24). Zelo verjetno gre za isto hišo v oporoki kaplana Mihaela Plankla iz leta 1406 (hiša s stavbiščem v mestu Ljubljani pri komunu, za katero kaplan odreja, naj se proda (Deželni arhiv Graz, Otošpecjev prepis v MALj). Nekaj mesecev pozneje potrjuje Osterman iz Kamnika, vicedom kranjski, da je prejel od Hermana Celjskega v fevd hišo »v Ljubljani nad Gornjimi vrati, kjer se gre ven čez most na Stari trg, pri Komunu ob vodi«. (Verjetno so hišo kupili Celjski grofje iz Planklove zapuščine in jo podelili Ostermanu v fevd; pri tem pa vemo, da so si pridržali pravico stanovanja v tej hiši. — DAD, fotokopija v MALj).

Konec XV. stoletja je bil lastnik hiše Gašper Črnomeljki, od katerega je prešla na Viljema Auersperga, deželnega maršala kranjskega (»v mestu Ljubljani pri Gornjem mostu in poleg vrat, ki vodijo na Stari trg.« — Listina 1505 v

MAJ, Zbirka listin). To mesto navaja Vrhovec kot vrhunski dokaz svoje trditve o tem, da je bil tedaj le Stari trg obzidan, mesto pa očitno neobzidano, trditve, ki je že sama na sebi nekoliko paradokсна. V zvezi s podobno, a še nekoliko jasnejšo dikcijo prejšnjih listin (ven na Stari trg) govori ta pasus ravno za nasprotno: obzidano je bilo brez dvoma ravno Mesto.

Do 1731 je bila hiša turjaška in se je označevala kot deželnomaršalska hiša, nato pa je bila do 1775 mestna. Ob likvidaciji mestnega premoženja 1774 je hišo na dražbi kupil sedlar Anton Kehrler (potem, ko se je postopek za prodajo vlekel že od l. 1771), pod pogojem, da se iz hiše odstrani mestna stražarnica in da se mu dovoli prebiti okno proti Tranči. To okno je najbrž v pritličju na skrajnem vzhodnem robu fasade (MAJ Reg I/20-179, 229, 236). — 1832 je hiša prešla na druge lastnike in se po sedanjem lastniku imenuje Olupova hiša. Vendar prvotno hiša ni obsegala celotnega sedanjega stavbišča (gl. izvajanja v tekstu, rekonstrukcije in navedbe pri Tranči pod b in d).

Tranča

a) Glavna zgradba. Staro ime Komun (kamn in pod.) se omenja prvič 1360. Tu je bilo prvotno zborovališče občine meščanov na mestnih večah pod milim nebom. Prostor je bil izbran v obzidanem Mestu, vendar na stični točki z obema trgovima, tako da sega to zborovališče očitno nazaj do sredine XIII. stoletja. Kmalu so ga najbrž pokrili z lopo, iz katere se je razvila najprej enonadstropna, pozneje dvonadstropna zgradba. Ko so komun prenesli na sedanji rotovž (XV. stoletje, morda res 1484), je morala zgradba biti še enonadstropna, kajti tudi novi rotovž sploščka ni obsegal drugega kot pritlično lopo z zborovalnico v 1. nadstropju. Po prenosu rotovža na sedanje mesto so zgradbo uporabljali za mestne zapore in je tedaj dobila novo ime Tranča, ki ima nedvomno neke zveze z novo funkcijo zgradbe, ne pa s francosko besedo tranchee — jarek, ker francoskih vplivov tedaj pač ne moremo tako pretiravati.

Vrhovec trdi, da so leta 1599 napravili pri Tranči nov obok (Lalib. 74), ki je bil poslikan. Ta podatek se dejansko nanaša na drug obok, na mestu prejšnjih starotrških vrat (gl. zgoraj). Pod Trančo je bila menda ena prodajalna in nekaj stojnic. Fabjančič navaja najemnike teh prostorov od l. 1620 dalje. L. 1631/32 so staro Trančo podrl in na njenem mestu sezidali novo poslopje, ki pa je prav tako kot prejšnja Tranča stalo na obokih nad cesto. Odtlej se je Tranča imenovala tudi Neugeheu ali Novo zidanje. Če ne kdaj prej, je tedaj Tranča dobila še stranski trakt v vogalu ob vodi poleg Auerspergove hiše (gl. spodaj). Kdaj je Tranča dobila drugo nadstropje, ni točneje znano.

b) Stranska zgradba.

Kombinacija pisanih in risanih dokumentov dokazuje, da je Tranča obsegala vsaj v XVII. in XVIII. stoletju tudi prostor, označen na naših tlorisih z E in o katerem moremo s precejšnjo gotovostjo trditi, da je bil včasih mesnica. Nazadnje so bila v tej zgradbi stanovanja sodnih slug (t. j. neke vrste paznikov) in stolonoš.

c) Podiranje Tranče. Sept. 1786 so opazili, da se Tranča na vodni strani podira. Magistrat je predvidel popravilo in prosil Kresijo za odobritev popravil. Decembra 1786 opozarja Kresija

Magistrat, naj dobro premisli zadevo Tranče. Ker reka neprenehno izpodjeda stavbo in se utegne ta zrušiti, naj se preuči vprašanje, ali je ne kaže podreti. Iz magistratovega odgovora povzemamo (6. febr. 1787), da podiranje ravno ne bi bilo muno, pač pa je treba popravil ob vodi. Da bi se pa zaporji prestavili na grad, magistratu ne bi bilo po volji, ker morajo biti sodni slugi pri roki tudi za vzdrževanje javnega reda in miru. V primeru premestitve zaporov bi bilo treba pripraviti kakih 15 ločenih celic, poleg tega še nekaj boljših celic (za bolnike itd.) ter stanovanja. Kresija je s tem marca soglašala in zahtevala nov predračun, maja pa so ugotovili še močnejše znake razpadanja v obvodnem (stanovanjskem) traktu. Zato je stavbenik Hofer maja meseca marisal tloris Tranče (ki nam ga doslej ni uspelo najti) in stavl predračun za popravilo v znesku 400 goldinarjev. V istem času, ko je Kresija junija obravnavala ta predračun za popravila, pa je Magistrat že začel misliti na to, da bi te zapore opustil in jih namestil v dotodanje vojaško oskrbovališče na Poljanah. Julija je Kresija predračun načelno odobrila, vendar izvedbo odložila do rešitve predloga, da bi se zaporji sploh prenesli drugam. Že nekoliko prej so lastniki sosednih zgradb obljubili Magistratu svoje prispevke za podiranje Tranče, ker so si obetali od tega izboljšanje svojih stavbišč, ki bi pridobila zrak, svetlobo in razgled. To svojo obljubo, pa so vezali na rok julija 1787 in ko je bil ta rok prekoračen ter so videli, da ima tudi Magistrat

Sl. 16. Pogled z Novega trga na mejni sektor med Novim in Starim trgom

V smeri, ki jo kaže puščica, poteka od vrha navzdol rahla vzboklina, desno od nje komaj zaznavna vdolbina, sledovi nekdanjega obzidja. Oboje je zaznavno le na lenu mesta ali pa pozimi pri močni stranski svetlobi. Stolp piskevec je prvotno branil to linijo v vsem njenem poteku do ceste.

sam interes na odstranitvi Tranče, so začeli svoje ponudbe umikati ali pa razširjati svoje zahteve. Tako je severni sosed Jager zahteval zase del stavbišča in stebre, južna soseda Kerrerjeva pa tudi stebre na svoji strani. S temi dodatnimi zahtevki pa niso prodrli.

Aprila 1788 je komisija ugotovila, da se utegne Tranča pri najmanjšem povodu zrušiti. Zato so jo prodali kot gradbeni material na licitaciji 2. maja za 71 gld podjetniku Pragerju, nakar je Kresija maja odobrila rušenje in prodajo s pogojem, da stavbišče ostane mestna last. Rušenje je bilo v glavnem izvršeno junija meseca in julija so se začeli oglašati kupci za stavbišče stranskega trakta, ki je tvorilo majhen trg med Kerrerjevo (Olupovo) hišo in lopami na Čevljarskem mostu. Da bi se rešilo vprašanje tega stranskega stavbišča, je Magistrat naročil načrte za njegovo zazidavo. Avgusta je Kresija te načrte odobrila. Glavni reflektant za to stavbišče je bil trgovec Jager, lastnik hiše pod Trančo 2, torej nasproti ležeče hiše, ki je hotel preprečiti, da bi na tem stavbišču nastala konkurenčna trgovina, stavljal pa tudi zahteve za odstranitev dotedanjih štantov in pri tem skušal doseči svoje namene čim ceneje. Ker z njim ni prišlo do sporazuma, so 20. septembra 1788 prodali stransko stavbišče na dražbi. Jager je na tej dražbi pridobil stavbišče, a pod znatno težjimi pogoji, kot jih je prvotno hotel prevzeti.

d) Na stavbišču nekdanje stranske zgradbe Tranče, ki ga je kupil Jager, je ta moral postaviti ozko, dvonadstropno hišo, ki se je zajedala v Kerrerjevo (danes Olupovo) hišo. Lastniško sta bili hiši združeni šele 1891 (Hahn), zemljiškoknjižno l. 1894 združeni pod en vložek in parceli združeni šele 1918. Pri tem je zanimivo, da ob napravi katastra 1825 hiše niso posebej izkazali, marveč da jo je najbrž ugotovila šele reambulacija. Hiša tudi nekaj časa ni imela svoje hišne številke in jo je najbrž zato prezrl tudi Fabjančič. Ugotoviti pa jo je moči nesporno tako po aktih v MALj kot v Stari zemljiški knjigi (DAS), točno lokalizirati pa po tu objavljenem delnem načrtu št. 5.

(Dokumentacijo o rušenju Tranče gl. v MALj Reg I/6 passim in Reg I/20 passim.)

Pod Trančo 2 (St. p. 251), spada od nekdanj v Mesto. Fabjančič razlikuje na tem mestu dve

hiši, dejansko pa gre za tri stavbišča, dve obrnjeni na Mestni trg, tretje ob vodi:

a) vogalno stavbišče (na tlorisih B) je najbrž l. 1522 Lufftovo, od srede XVI. stoletja dalje Hochstetterjevo. Nato razmeroma hitro menjava lastnike in pride 1731 na Rasterne.

b) tej hiši se pred 1568 priključi stavbišče mesnice (na tlorisih C, na katerem Hochstetter postavi hišo).

c) hiša v fronti Mestnega trga (na tlorisih B) je od 1549 Reisingerjeva, nato Cirmanova, od 1634 Kocjančičeva, od 1731 Rasternova.

Od 1731 dalje tvorijo vsa tri stavbišča eno. (Prim. Fabjančič, knjiga hiš III/605 ss, Staro zemljiško knjigo DAS, Špitalski urbar ca. 1568 v ŠKALj.)

KRATICE:

- MALj. — Mestni arhiv ljubljanski, druge kratice po inventarju
DAS — Državni arhiv Slovenije
ŠKALj — Skofljski arhiv Ljubljana
DAD — Državni arhiv Dunaj
GZL — Gradivo za zgodovino Ljubljane I. 1956.

VIRI

1. Valvasor, Die Ehre d. Herzogthums Krain, III/XI, str. 664 ss. — 2. Valvasor ibid. 665. Pač pa Valvasor na str. 669 pravi, da se je »še pred 200 leti ... (mesto) končalo pri Gornjem mostu« (t. j. Čevljarskem mostu). Ne pove pa izrečno, kateri izmed obeh mestnih predelov se je tu »končal«, najbrž pa je tu že on mislil na Mesto. — 3. J. Vrhovec, Die wohlloobl. landesfuerstl. Hauptstadt Laibach, Ljubljana 1886. — 4. o. c. 9, 12. — 5. o. c. 12. — 6. o. c. 12–14. Prim. v tej zvezi tudi J. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, LMS 1885. — 7. Vrhovec, Laib. 19 ss. — 8. Fr. Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, GV V/VI, 1929/30, str. 138 ss. — 9. A. Melik, Razvoj Ljubljane, ibid. str. 93 ss. — 10. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, Topografski opis mesta in okolice, Knjižnica Kronike, Ljubljana 1955. — 11. N. Sumi, Knjiga o srednjeveški Ljubljani, Naša sodobnost III/1955, str. 1094 ss. Govorim o prvem javno izrečenem dvomu, ker je bilo v osebnih diskusijah vprašanje zaporedja že večkrat postavljeno. Zlasti moram navesti, da je na problem menda prvi opozarjal prof. Zwitter in da so se nam resni dvomi o prednosti Starega trga pojavljali ob risanju topografske karte Valvasorjeve Ljubljane. — 12. J. Korošec, Arheološke najdbe iz dobe solitve narodov in zgodnjega srednjega veka, Zgodovina Ljubljane, I. knjiga, Ljubljana 1955, str. 427 ss. — 13. Ibid. 432 ss. — 14. Statistika na osnovi računskih knjig v rokopisu v MALj. — 15. Gl. M. Kos, Stari trg in sorodna krajevna imena, GV V/VI-1929/30, str. 160 ss. — 16. Otorpec v GZL I/52. — 17. Kos, Sr. Lj. 21. — 18. O. c. 38. — 19. 1406, DAD; fotokopija v MALj. — 20. Prim. Fr. Zwitter, K zgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, Kosov zbornik (ZC VI/VII) 1952-1953, str. 218 ss.

TERITORIJ IN UPRAVA MESTA CELJA OD DAVNIH DNI DO DANES

JANKO OROZEN

V celjski zgodovini razlikujemo pet faz: prazgodovinsko in rimsko Celejo, srednjeveško, novoveško avstrijsko, slovensko narodno in slovensko socialistično Celje.

Te faze se razlikujejo med seboj po nositeljih zgodovinskega dogajanja, po gospodarsko-socialni podlagi in po prevladujočih idejah.

O prazgodovinskem Celju ne vemo dosti več kot to, da je obstajalo. Kvečjemu lahko domnevamo, da je bilo središče majhne keltske plemenske kneževine, vsaj najdeni keltski novci z okrajšanimi knežjimi imeni dopuščajo to misel. Jasneje odseva iz zgodovinske teme rimska Celeja. Ta je imela podobo glavnega mesta države, večnega Rima. Izza cesarja Klavdija je bila municipij in se je imenovala Claudia Celeia. Rim je imel svoja dva konzula, svoj senat, svoje edile, svoje kvestorje. Celeja kot municipij je imela svoja dva duovira (župana-konzula), svoj ordo (občinski svet-senat), svoje edile (policijske uradnike), svoje kvestorje (blagajnike). V Petrovčah in v Šempetru so našli nagrobnik z imenom celjskega duovira, v Trbovljah nagrobnik z imenom celjskega edila in kvestorja. Oblast rimskega senata in mestnih oblastnikov se je raztezala nad vso državo, oblast celejskega municipija se je širila na področje, ki je močno presegalo pravi mestni teritorij: segalo je od Savinjskih Alp do Posotlja, od pohorskega slemenca do Save in še preko nje.

Cepprav rimska Celeja ni popolnoma izginila s površja, se vendar srednjeveško Celje pojavi šele leta 1331 kot trg. Bilo je pod fevdalno oblastjo Celjskih grofov. Da so grofje dali trgu neko samoupravo, sledi iz poročila srednjeveške Celjske kronike, ki pravi, da je grof Herman III. izročil Veroniko Deseniško v sodbo trškemu sodišču. Ta samouprava je pa morala biti kaj nepopolna, kajti grof je brez premisleka ovrigel oprostilno sodbo. Sicer je pa bil sam sodnik tedaj še brez tega njegov zastopnik, tržane so predstavljali samo njegovi prisedniki. Glede trškega teritorija nimamo nikakih poročil; gotovo se je ujemalo s področjem zaokrožene trške zemljiške posesti.

To je bila priprava; Celje je postalo mesto šele 11. aprila 1451. Ustanovno listino je izdal grof Friderik III. V ustanovni listini je v glavnih potezah označena meja mest-

nega teritorija. Izhodišče ji je most preko Ložnice na Ljubljanski cesti. Od tod poteka meja tostran znanega »živalskega vrta« in gozda, ki se širi proti Ostrožnemu in se močno približa cerkvi sv. Duha, nato se požene proti severu do trnoveljske gmajne, kjer so bile tedaj vislice, potem se ob Hudinji usmeri proti jugu in se pod njenim izlivom v Voglajno obrne proti vzhodu, ko pride do kamna, ki je označeval teharsko mejo, se za hribom, kjer je pozneje nastala cerkev sv. Jožefa, usmeri proti jugu, poteka ob Savinji, jo prekorači pri Devinem skoku, se vzbne preko vinogradov na Lisce, nato se spusti k reki, jo prekorači in se sklene pri začetnem mostu.

Meja torej nikakor ni bila zaokrožena, temveč je na zahodu, severu in jugu z nekako konico molela v okolico.

Taka je ostala meja do leta 1751. Tedaj je grof Gaissruck kupil od Marije Terezije celjsko gosposčino in deželsko sodnijo ter je pri pogajanjih pristal na to, da se je na severni strani teritorij mestne občine znatno povečal. Poslej je segal do Dobrave, Lahovne in Prekorja. Dogovorili so se pa, da izločijo iz vsakršne mestne jurisdikcije v tem okolišu ležeča zemljišča gosposčine ter vse, kar si gosposčina ali podložniki pridobe »titulo quocumque« (pod katerim koli naslovom). Tako je ostalo do leta 1850.

Medtem so za Marije Terezije (leta 1771) uvedli tako imenovane popisne ali konskripcijske občine. Državi so bile potrebne zaradi kontrole nad vojnimi obvezniki. Mestne hiše so dobile enotne številke. Tako je v Celju ostalo do leta 1889, ko so šele uvedli številke po ulicah. Mesto je bilo pač majhno, saj se do konca habsburške dobe ni dvignilo preko 8.000 prebivalcev. Vsa naselja, ki so bila zunaj ožjega mestnega ozemlja, so dobila svoje posebne številke.

Za cesarja Jožefa III. so ustanovili davčne občine, ki so večinoma združevale po nekoliko števnih občin. Ob nastanku katastrskih map leta 1825 so davčne občine postale tudi katastrske. Na področju celjske mestne občine je bilo sedem davčnih ali katastrskih občin. Davčna ali katastrska občina Celje-mesto je obsegala poleg obzidanega dela še okolico cerkve sv. Duha in Dolgo polje na severni strani in ožji pas, segajoč preko Lave do Ložnice; na tem ozemlju so imeli meščani večji del svojih zeljnikov, njiv, travnikov in pašnikov. Ostale davčne

ali katastrske občine Zagrad, Spodnja Hudinja, Medlog, Ostrožno, Breg in Košnica so bile povsem nemestnega značaja, vendar je bilo v njih precej meščanske posesti, največ pašnikov in vinogradov.

Važna sprememba je nastala tudi leta 1782, ko je vlada cesarja Jožefa organizirala davčne (vojaške) okraje, naslonjene na nekatere večje gosposčine. Za gosposčino je veljala tudi celjska mestna oblast (magistrat), saj je prav tako nastopala kot zemljiška gosposka. Kot okrajnemu davčnemu oblastvu so ji podredili še nekatere tuje davčne občine: Kresnike, Bukovžlak in Teharje.

V prvih stoletjih vsega tega razdobja, ki se le polagoma otresa značilnosti srednjega veka, so bili na čelu mestne uprave sodniki (župani) z občinskim svetom. Dve temeljni listini (Ulrikova in cesarja Friderika III.) govorita o županu in sodniku, vendar moramo oba izraza smatrati kot sinonima, ker se v praksi javlja le eden (navadno sodnik). Razlikovanje sega v starejšo preteklost, ko je sodnik zastopnik mestnega gospoda, župan pa meščanov, toda Celje je dobilo mestne pravice šele, ko sta se oba oblastnika večinoma že združila v enega, ta pa je bil zastopnik meščanov.

Občinske svetovalce so volili vsi meščani ob koncu ali v začetku leta za dobo enega leta; konec XVIII. in v XVIII. stoletju vsaj se je občinski svet delil v dvanajst asesorjev (prisednikov) in v šestorico (širši in ožji svet).

Občinski svet je iz svoje srede volil sodnika. Izvoljeni izvolitve ni mogel odkloniti, če se občinski svet z obrazložitvijo ni strinjal. Vendar ga je morala vlada potrditi. Izvolitev so navadno obhajali s pojedino, ki so jo priredili na mestne stroške.

Po osnovnih listinah je pripadalo mestnemu svetu krvno sodstvo. Smrtno kazen je izvrševal mestni krvnik. Zelo pogosto je mestni svet razpravljal o žalitvah časti, o tepežih, premoženjskih pravdah in zapuščinskih zadevah. Važna je bila skrb za siromake, mestna zemljišča, obrt, obzidje in tako dalje.

Ker še ni bilo organiziranega magistrata, so mestni svetniki sami vršili raznovrstna dela, ki so jih pozneje opravljali magistratni uradniki. Značaj uradnika je imel samo tajnik, ki je že izza XV. stoletja često imel pomočnika. V mestni službi so bili čuvarji mestnih vrat, sodni sluga, nočni in požarni čuvaji in vojaki-najemniki.

Za Marije Terezije in Jožefa II. so se izvršile znatne spremembe v občinski

upravi. Z ustanovitvijo okrožnih uradov za Marije Terezije se je okrepilo državno nadzorstvo nad občinsko upravo. Za občinskega tajnika (sindika) so predpisali posebno izobrazbo. Mesto je izgubilo krvno sodstvo (za Jožefa II.) in novi predpisi (1782) so zahtevali župana (kakor se je tedaj jel imenovati prejšnji sodnik) in občinske svetnike, ki so se bavili s civilnim in kazenskim sodstvom, posebne študije ter določali, da se lahko nameščajo samo z odobritvijo apelacijskega sodišča, pred katerim so tudi opravljali izpit; izvolitev je pri svetovalcih veljala dosmrtno, pri županu pa za štiri leta.

Leta 1815 so izšli o organizaciji mestne uprave (ki se zdaj že redno označuje kot magistrat) novi, še bolj določni predpisi. Župan in dva svetovalca so morali biti izprašani. Svetovalca sta bila županova namestnika in eden izmed njiju je bil pri sejah mestnega sveta vedno sodni referent; sodili so po državljskem zakonu iz leta 1811. Urad sam je pa vodil tajnik s pomožnimi pisarniškimi močmi, ki so deloma tudi morale biti strokovno usposobljene.

Svoje dohodke je imelo mesto deloma od zemljišč, v večji meri pa iz raznovrstnih davkov, ki so se vsi pobirali neposredno, ne pa kot doklada na deželnoknežje davke, ki jih je mestni svet tudi sam pobiral.

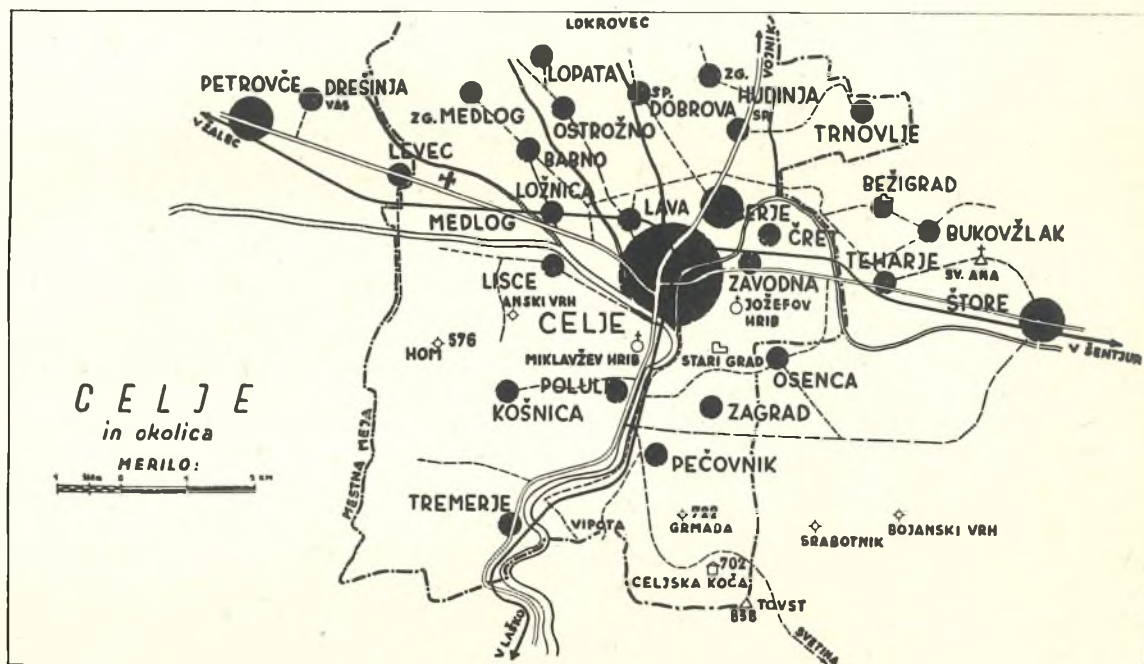
S preobrazbami izza konca XVIII. stoletja je mestna uprava prehajala v novo, bolj moderno fazo.

Odločilnega pomena je bila revolucija leta 1848. Splošni občinski zakon je leta 1849 uvedel velike spremembe. Celjska občina se je razdelila v dve občini, v mestno in okoliško. Splošni občinski zakon je sprejel načelo, da smejo nove občine obsegati samo posamezne davčne ali katastrske občine, lahko pa združujejo tudi več davčnih ali katastrskih občin, toda te morajo v novi zvezi ostati cele. Občina Celje-mesto je dobila samo mestno katastrsko občino. To je bila nekoliko čudna tvorba. Na mesto, ki ni imelo več obzidja, se je na severu in zahodu naslanjalo ozemlje nemestnega značaja, ki je kot širok poganjek segalo proti zahodu. Na severni strani je začelo nastajati Graško, na zahodu Ljubljansko in na južni, v ozkem pasu ob Savinji, Vodno predmestje. Občina Celje-okolica (izprva imenovana Breg) je dobila vse ostale, poprej celjske katastrske občine: Zagrad, Spodnjo Hudinjo, Medlog, Ostrožno, Lisce in Breg ter Košnico. Razen na zahodu, kjer je bila petrovška občina, je okoliška občina docela

oklepala mestno. Samo preko mosta je bilo treba iti, pa si bil že v okoliški občini.

Leta 1894 so mestni očetje dosegli, da je deželni zbor priključil mestni občini park oustran Savinje (v katastrski občini Lisce), a leta 1898 so pridobili tudi zemljišče v Zavodni, kjer so zgradili novo mestno klavnico. Pač pa je okoliška občina leta 1906 dobila Lopato, ki je spadala dotlej pod Veliko Pirešico in je že tako bila pod celjsko župnijo; priključili so jo Medlogu.

sebne statute, ako jih še nimajo. Celjani, meščani in občinski možje, so takoj začeli skrbeti za to, da svojemu mestu pridobe take statute. V januarju 1867 je deželni zbor sprejel zakon, s katerim je priznal Celju poseben statut in mu dal nov volilni red. S tem je mesto postalo avtonomno, neodvisno od okrajnega glavarstva, ki je v tem letu zamenjalo prejšnji okraj. Kakor vsaka občina je imelo tudi mesto lastno in preneseno področje dela. Glede lastnega

Leta 1849 je mestni magistrat nehal biti okrajno oblastvo. To se je zgodilo, ker so tedaj ustanovili okrajno glavarstvo, ki so ga kmalu zamenjali z okrajem.

Mestna občina je imela v novi fazi značaj navadne občine. Meščani so na osnovi kurialnega sistema volili 18 odbornikov in 9 namestnikov. Odborniki so iz svoje srede volili župana. Magistrat je imel še malo nameščencev: tajnika, nekaj pisarniških pomočnikov, služiteljev in stražnikov. Dohodki so izvirali deloma iz doklad na državne davke in deloma iz užitnine, mitnine in taks, ki jih je mesto pobiralo neposredno.

Okoliška občina je imela župana, svetovalec, odbornike in namestnike, tajnika, pozneje tudi kakkega pomočnika, služitelja in redarja. Dohodki so bili podobnega značaja kot pri mestu.

Leta 1862 je izšel državni zakon, ki je določal, da dobijo deželna glavna in druga važna mesta ter pomembna zdravilišča po-

področja je bilo podrejeno deželnemu odboru, glede prenesenega, h kateremu so spadali posli državne uprave, pa namestništvu.

Občinski odbor avtonomne mestne občine je štel 24 odbornikov in 12 namestnikov. Odborniki so si iz svoje srede volili župana in njegovega namestnika. Župan je za svoje delo prejemal nagrado iz proračuna. Občinski odbor je nastopal kot celota, vendar si je za študij in obravnavo posameznih vprašanj volil primerne odseke: pravnega, gradbenega, finančnega, obrtnega, pokopališkega. Kakor že v prejšnji dobi tako je občinski odbor tudi zdaj poverjal določene naloge (n. pr. nadzorstvo nad gozdom, plinarno, vodovodom, mestno hranilnico) posameznim svojim članom. Zelo važna je bila skrb za mestne reveže, ki jo je neposredno izvajal ubožni svet, v katerega je kakor že poprej občinski odbor volil tudi nečlane.

Važna je bila funkcija vodilnega uradnika magistrata (»uradnega predstojnika«);

ker so za mestni teritorij na magistrat prenesli posle okrajnega glavarstva, je moral biti vodilni uradnik izprašan in izkušen jurist. Število ostalih uslužbencev je bilo izprva majhno: tajnik in še kaka pisarniška moč, blagajnik, dva služitelja in nekaj policajev. Sčasoma so se pridružili še mestni zdravnik (fizik), mestni živinozdravnik, mestni inženir in ekonom. Nekaj uslužbencev so imela tudi nastajajoča mestna podjetja: plinarna, vodovod, elektrarna. Na pokopališču je delalo nekaj grobarjev, gozd je upravljal gozdar. Iz proračunske razprave za leto 1918 je razvidno, da je imel tedaj mestni magistrat naslednje osebe: uradnega predstojnika (ravnatelja), mestnega komisarja, blagajnika, knjigovodjo, vodjo stavbnega urada, mestnega zdravnika, ekonomista, kancista, živinozdravnika (ki je bil pri vojakihi), dve uradni slugi, nekaj pisarniških pomočnikov in devet policajev. Skupaj (brez mestnih podjetij) nekaj nad 20 ljudi. Med prvo svetovno vojno je imel magistrat posebno mnogo dela, saj je mestu pripadalo vodstvo celotne aprovizacije. V ta namen so morali pri magistratu osnovati poseben odsek. Stiska za ljudi je bila tolikšna, da so prosili vojaško komando, naj za najvažnejša dela pošlje na pomoč nekaj enoletnih prostovoljcev.

Dohodki so izvirali iz istih virov kakor prej: iz doklad na državne davke, ki so prihajale iz davkarije, iz užitnine, mitnine in taks, ki jih je mesto pobiralo neposredno po svojem blagajniku.

Vsa mestna uprava je imela enoten tir. Vsi akti, ki so prihajali in odhajali, so šli skozi vložišče in so jih vpisovali v skupni opravičnik. Tudi shranjevali so jih v enotni registraturi (hkrati arhivu), večinoma so izločali samo stavbne akte, da jih je imel mestni inženir brez iskanja na razpolago. Vsak akt je moral podpisati uradni predstojnik, ki je imel zaradi tega neposredni pregled čez celotno poslovanje. Le akte finančnega značaja je podpisoval župan kot oseba, odgovorna za pravilno izvajanje proračuna.

Nova faza v zgodovini celjskega mesta in njegove uprave je nastopila ob nastanku stare Jugoslavije. Mesto župana je izprva nekaj mesecev zavzemal vladni komisar in mesto občinskega sveta (odбора) imenovani sosvet. Volitve sredi leta 1919 so dale mestu redno predstavništvo z županom, podžupanom in občinskim svetom.

V prvi polovici 1927 je zaradi strankarskega sistema v vodstvu občine nastopila kriza in na magistrat je zopet prišel vladni

komisar. Sredi leta je občina ponovno dobila redno predstavništvo. Ob uvedbi šestojanuarskega režima je vlada razpustila redno predstavništvo in sama imenovala župana, podžupana in občinske svetnike, uvajajoč v občinsko posvetovalnico sistem brez strank.

Leta 1935 je nastala v zgodovini celjske občine važna sprememba. Dne 30. septembra se je združila z njo okoliška občina. Izza osvoboditve se je zahteva po združitvi čisto ponavljala, okoliška občina je v nekaterih svojih delih dobila pravi mestni značaj, sicer je pa bila gospodarsko že davno povezana z mestom. Nemci so združitve odklanjali, ker so se bali za nemški značaj mesta, zdaj pa tega vzroka ni bilo več. Naslednje leto so priključili celjski občini tudi severni del Tremerij, ki so dotlej v celoti pripadale občini Sv. Krištofa.

Za komisarja, ki je vodil mesto po nastanku Jugoslavije, je bila v znatnem obsegu okrnjena mestna avtonomija. Mestni upravi so vzeli obrtni referat in še zadeve, ki so se nanašale na stanovanjske matice in sklepanje zakonov, na ljudsko štetje in volitve v zakonodajna zastopstva, na vodno pravo in socialno zavarovanje delavcev in nameščencev.

Obrtni referat je dobila občina nazaj 26. septembra 1926, in sicer potem, ko je občinski svet namestil še drugega jurista (komisarja), ostale zadeve pa šele leta 1930.

Poslovanje občinskega sveta se v bistvu ni ločilo od poslovanja v predhodni dobi. Samo dela je bilo več in je zato imel občinski svet tudi več odsekov. Med novimi odseki je bil posebno važen odsek za regulacijo Savinje. Tudi sestav in poslovanje magistrata se v bistvu nista spremenila. Akti so se obravnavali kakor prej in so odhajali v enotno registraturo (hkrati arhiv), gradbene akte so še vedno izločali in šolski akti so imeli svojo pot.

Veliki adresar Maribora, Celja, Ptuja in občin bivše mariborske oblasti iz leta 1935 nam podaja med drugim tudi sestav mestnega sveta in mestnega poglavarstva (kakor so zdaj imenovali bivši magistrat). V glavnih potezah je bilo poslovanje razdeljeno na takle način:

magistratni ravnatelj je vodil celotno mestno poglavarstvo in opravljal zadeve, ki so se nanašale na stanovanjske matice, sklepanje zakonov, bogočastje in vodno pravo;

magistratni komisar je vodil obrtne in stavbne zadeve, prodajo in nakup mestnih nepremičnin;

mestni tajnik je vodil pisarno, blagajno občega in upravnega oddelka (globe itd.), domovinske, bolniške in ubožne zadeve, licence za strup, zapisnik sej občinske uprave in ubožnega sveta, zadeve cestno-policijskega reda in kazenski register;

eden izmed dveh mestnih uradnikov je vodil socialne zadeve, pogrebni zavod, pokopališče, drugi pa vojaške in invalidske zadeve ter prijave vozil;

tržni nadzornik je nadzoroval trg in aprovizacijo;

stavnne zadeve je reševal mestni stavbni svetnik, inženir, ki sta mu bila pridružena stavbni tehnik in cestni mojster;

zdravstvo je vodil zdravstveni svetnik, zdravnik; nadzorstvo nad klavnico in prodajo mesa ter druge veterinarske zadeve je opravljal veterinar;

računovodstvo je vodil računski svetnik, knjigovodstvo računski revident, ki sta jima bila pridružena pisarniška uradnica in inkasant;

za mestno posestvo in gozd je skrbel mestni gozdar in oskrbnik.

Po priključitvi okoliške občine so namestili na mestnem poglavarstvu še enega komisarja (jurista), ki je prevzel pogodbe, in še enega tehnika, od okoliške občine so pa dobili dva uradnika in dva služitelja. S tem se je število služiteljev podvojilo. Predstojništvo mestne policije, ki je bila nekaj časa državna, je bilo tedaj samo materialno povezano z mestnim poglavarstvom.

Okupacija je prišla kot vihar in je magistrat dala tuje, sovražno obeležje. Okakem občinskem predstavništvu seveda ni bilo govora. Okupator je vzel mestni občini poseben položaj in jo je izenačil z drugimi občinami. Podrejena je bila okrožnemu vodji (»Landratu«). Magistrat je obsegal tako imenovane urade (»Ämter«): urad za občjo upravo, za pravne posle, za računovodstvo, za finance, za stavnne zadeve, za prehrano, za socialno skrbstvo, za izdajanje živilskih kart (Kartentstelle).

Policija je bila ločena od uprave, plinarna in elektrarna sta bili priključeni podjetju za preskrbo energije (EVS — Energieversorgung-Süd).

Akte so sicer registrirali v skupnem vložku, nato so jih pa vračali v urade, kjer so jih kot registraturo shranjevali v trgovskih mapah.

Ustanovitev nove Jugoslavije pomeni v zgodovini Celja in njegove uprave začetek nove faze, ne samo zaradi obnovitve nacionalne svobode, ampak tudi zato, ker se je s poddržavljenjem proizvodnih sredstev in s

spremembo individualistične družbe v socialistično zelo razširilo stvarno območje mestne uprave.

Spremenil se je tudi mestni teritorij. Takoj po osvoboditvi so priključili mestni občini Čret, ki je dotlej pripadal Teharjem in je preko Zavodne, Gaberje in Spodnje Hudinje že čisto prirasel mestu, in leta 1952 Spodnje Trnovlje, ki so postale neposredno nadaljevanje Spodnje Hudinje. V jeseni 1953 so z republiškim zakonom priključili Celju tri dotlej samostojne občine: Šmartno v Rožni dolini, od koder dobiva mesto delovno silo in živila, Škofjo vas z industrijo in delavskimi naselji ter Štore (prejšnjo občino Teharje) z močno industrijo in krepkim delavskim življenjem. Z novim letom 1954 bi se bila morala priključitev izvesti, vendar so jo preklicali. Te tri občine so prišle k Celju šele ob ustanovitvi velikih občin (komun) leta 1955.

Brž ko je bilo mesto 9. maja 1945 osvobodjeno, je prevzel oblast v njem narodnoosvobodilni odbor, ki je deloma prišel s partizanske bojne fronte, deloma se je pa dopolnil z ljudmi iz mesta, ki so jih bili v ta namen že vnaprej določili. Iz mesta so upravno organizirali tudi ožjo in širšo okolico, kar ni bilo težko, saj so že v vseh naseljih obstajali krajevni narodnoosvobodilni odbori. Mestni narodnoosvobodilni odbor je takoj uredil svoje urade, ki so se delili na odseke.

Dne 5. avgusta 1945 so bile volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore in posredno tudi v mestni (okrajni) narodnoosvobodilni odbor. Na celjskem teritoriju je bilo treba izvoliti dvajset krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, štiri v mestnih četrtih in šestnajst v okoliških naseljih.

Vsak krajevni odbor je poslal v okrajni narodnoosvobodilni odbor Celje-mesto po dva odposlanca, samo Gaberje je poslalo tri. Tako je štel okrajni narodnoosvobodilni odbor (okrajna narodna skupščina) 41 članov. Dne 12. avgusta 1945 se je sestel mestni okrajni narodnoosvobodilni odbor in izvolil izvršni (»izvršilni«) odbor, sestojec iz predsednika, podpredsednika, tajnika in štirih odbornikov. Že v januarju 1946 si je izvršni odbor dodal še dva odbornika, kajti štirje so bili premalo. Istčasno, kot izvršni odbor, je narodnoosvobodilni odbor izvolil tudi prve ljudske sodnike (na podlagi spiska, ki ga je predložilo ministrstvo) in prve prisednike sodišč (po predlogih množičnih sestankov).

S sklepom, s katerim se je izvršni odbor pomnožil za dva odbornika, je zmanjšal

število krajevnih narodnoosvobodilnih odborov na sedem.

Narodnoosvobodilni odbori (mestni in krajevni) so prevzeli oblastvene funkcije, a odborom Osvobodilne fronte so prepustili politične.

Urad mestnega narodnoosvobodilnega odbora je imel po odredbi republiške vlade 60 nameščencev, ki so delali v posameznih odsekih in oskrbovali posamezne referate, vendar jih je bilo čisto premalo, kajti dela je bilo veliko, zlasti so naraščale gospodarsko-socialne naloge.

V februarju 1946 so urad mestnega okrajnega narodnoosvobodilnega odbora reorganizirali. Določili so, naj obsega tajništvo (sekretariat) in štiri glavne odseke. Ti odseki so bili: gospodarski, socialni, finančni in prosvetni. Vsak odsek je imel več referatov. Obnovili niso prejšnjega odseka za lokalni promet, kajti njegove naloge je prevzel poseben notranji odsek. Stanovanjski odsek so pa skrčili.

Za izvršitev mnogih začasnih nalog so po potrebi določali komisije; približno tri leta je trajalo poslovanje uprave narodne imovine (komisije za upravo narodne imovine — KUNI), ki je skrbela za zaplenjeno imovino, dokler je ni prevzela redna mestna gospodarska uprava.

V februarju 1946 so ukinili krajevne narodnoosvobodilne odbore, njihovo nalogo (predvsem izdajanje živilskih in oblačilnih kart) so prevzele množične organizacije in odbori Osvobodilne fronte.

V septembru 1946 je tajništvo dobilo nalogo, da organizira centralno vložišče in uredi strojepisje.

Maja 1946 je izšel Splošni zakon o ljudskih odborih. Mestni okrajni narodnoosvobodilni odbor je dobil ime mestnega ljudskega odbora (MLO). Glavno delo je še vedno pripadalo izvršnemu odboru. V jeseni leta 1946 so članom izvršnega odbora začeli poverjati vodstvo posameznih odsekov. Postajali so poverjeniki in odseke so polagoma začeli označevati kot poverjeništva.

Prve poverjenike je mestni ljudski odbor določil za gospodarstvo, socialno skrbstvo in ljudsko zdravstvo ter prosveto.

Ker so gospodarske naloge rasle po širini in globini, so v februarju 1948 od poverjeništva za gospodarstvo odcepili poverjeništvi za trgovino in preskrbo ter delo, a 8. julija 1948 so poverjeništvo za gospodarstvo (ki so ga označevali kot lokalno), razdelili v dve poverjeništvi: za industrijo in obrt in za komunalne zadeve. Poverjeništvo

za komunalne zadeve je vodilo tudi kmetijske posle.

V jeseni 1948 so ustanovili posebno poverjeništvo za kmetijstvo in gozdarstvo.

Dne 22. marca 1949 so ustanovili poverjeništvo za lokalni promet, a poverjeništvo za socialno skrbstvo in ljudsko zdravstvo so razdelili v dve poverjeništvi: za socialno skrbstvo in ljudsko zdravstvo. Mislili so tudi na posebno poverjeništvo za turizem in gostinstvo, vendar so referat o teh panogah tedaj priključili poverjeništvu za komunalne zadeve. Sredi leta 1949 se pojavi poverjeništvo za državne nabave.

Dne 3. januarja 1950 so iz poverjeništva za komunalne zadeve izločili poverjeništvo za gradnje in poverjeništvo za turizem in gostinstvo. Dne 2. avgusta 1950 so zaradi znižanja števila nameščencev združili poverjeništvo za zdravstvo in socialno skrbstvo ter poverjeništvo za kmetijstvo in gozdarstvo ter nabave, pač pa so ločili obrt od lokalne industrije in za vsako zase ustanovili posebno poverjeništvo. V tem času se navaja tudi posebno poverjeništvo za notranje zadeve, ki se je razvilo iz notranjega odseka in je imelo poseben položaj.

Ker za tri poverjeništva ni bilo prostora v glavnem poslopiju mestnega ljudskega odbora (bivšem magistratu) in so jih morali namestiti drugje, je mestni ljudski odbor odločil, da se s 1. januarjem 1949 enotno vložišče razdeli: tajništvo naj ima svoje in vsako poverjeništvo prav tako. Akte so shranjevali kakorkoli, ako so jih imeli na razpolago, v trgovskih mapah.

Medtem se je spremenila tudi krajevna uprava. V marcu 1947 se niso več posluževali organov Osvobodilne fronte in ustanovili so terenske pisarne kot neke eksperimente mestnega ljudskega odbora; sprva jih je bilo deset, izza 22. marca 1948 sedem.

Izvršni odbor oziroma poverjeništva so imela vrhovno operativno vodstvo podrejenih jim podjetij in ustanov. Večje število podjetij in ustanov je novo mestno vodstvo prevzelo kot dediščino prejšnjih časov. Toda po osvoboditvi je to število naglo raslo: mnogo podjetij je bilo po sodni odločbi zaplenjenih, mnogo z zakoni podržavljenih, večje število podjetij je novo mestno vodstvo tudi na novo ustanovilo. Poleg mestnih so bila tudi republiška, zvezna in združna podjetja. Čisto so menjavali njihovo pristojnost. Mestni ljudski odbor je stara in nova podjetja meredko razpuščal, jih spreminjal, jih povezoval in ločil. Zaplenjena podjetja je polagoma prevzemal od uprave

narodne imovine. Množil in spreminjal je tudi ustanove, socialne, zdravstvene in kulturne.

V jeseni 1946 je bila v smislu Splošnega zakona o ljudskih odborih ustanovljena načrtna (planska) komisija. Njena naloga v razvoju lokalnega gospodarstva je bila izredno važna. Dajala je preko poverjeništev podjetjem navodila za sestavo letnih načrtov v okviru petletnega načrta, sama je sestavljala generalne načrte, kontrolirala je podjetja v pogledu izvedbe načrtov, dajala je masvete glede organizacije in dela, razdeljevala je surovine in material, potreben za proizvodnjo. Načrtni komisiji so pridružili biro za gospodarsko koordinacijo, kontrolno komisijo in inšpekcijo za delo.

Sprva so bila posamezna podjetja in ustanove neposredno pod izvršnim odborom. Najprej so združili stara mestna (komunalna) podjetja, ki so jim dodali še nova: gradbeno podjetje, cestno upravo, prevoznništvo, tako je januarja 1946 nastala uprava mestnih podjetij.

Ko je bila ustanovljena načrtna komisija, je septembra 1946 stavila predlog, naj se vsa mestna podjetja razdele v devet skupin, ki so obsegale: gradbene obrate, obrtne obrate gradbene dejavnosti, vodovod, plinarno in inštalacijska podjetja, obrate negradbene dejavnosti, obrate oblačilne dejavnosti, trgovske obrate, gostinske obrate, mesnice in pekarnice, komunalne obrate, mestno hranilnico. Za vseh devet skupin je bil imenovan skupni direktor.

Za gospodarska podjetja je bil izdelan poseben statut. Podjetja so prihajala pod vodstvo nastopajočih poverjeništev. Ta so jih vodila s sodelovanjem stalnih odborov, ki so bili ustanovljeni za posamezne skupine podjetij. Skupinam obratov so bili na čelu upravniki, posameznim obratom pa poslovodje. Personalna služba je bila pri poverjeništvih, kasneje pri obratih.

Dne 15. decembra 1947 je nastala važna sprememba. Tedaj so namesto ene direkcije ustanovili tri: za proizvodna in uslužnostna podjetja (za lokalno gospodarstvo in komunalno gospodarjenje); za trgovino in preskrbo; za komunalna podjetja in upravo ustanov (prosvetnih, socialnih in zdravstvenih).

Dne 16. julija so zdravstvene, socialne in prosvetne ustanove ločili od komunale (uprave komunalnih podjetij) in jih dali tja, kamor spadajo, pod ustrezna poverjenišтва (ki so že tako vodila strokovno delo teh ustanov). Vendar so šele 1. januarja 1949 ločili upravo ustanov mestnega ljud-

skega odbora v upravo zdravstvenih in socialnih ter v upravo prosvetnih ustanov.

V začetku leta 1949 so skupne direkcije sploh ukinili ter posamezna podjetja neposredno podredili poverjeništvom.

Važne spremembe v mestni upravi so nastale izza leta 1950.

Dne 6. decembra 1950 so na podlagi odločbe vlade Ljudske republike Slovenije v organizaciji izvršnega odbora in njegove uprave ukinili poverjenišтва za zdravstvo, socialno skrbstvo in prosveto ter kulturo ter mesto njih ustanovili ustrezne svete, druga poverjenišтва so še ostala, vendar so že v začetku leta 1951 ustanovili pri njih ustrezne svete, pri poverjeništvu za kmetijstvo celo tri, teritorialno ločene. Naslednje leto (1952) so združili svet za lokalno industrijo in obrt, v svet za gospodarstvo, a leto pozneje (1953) ta svet in svet za komunalno gospodarstvo v svet za gospodarstvo in komunalno.

Med tem so leta 1950 podjetja prevzeli upravni odbori in delavski sveti. Vodstvo mestnega ljudskega odbora (oziroma izvršnega odbora poverjeništev in svetov) je postalo bolj usmerjevalnega in nadzornega značaja. Leta 1951 so prenehale terenske pisarne, kajti preskrbo z nakaznicami so odpravili; uvedli so še ekonomske cene in primerno uredili plače. V februarju 1951 so se pri poverjeništvih in svetih ustanovile komisije za ureditev arhivov (pravzaprav registratur).

Leta 1952 je mestni ljudski odbor reorganiziral obrate, v trgovini je ustanovil nekaj grosističnih podjetij, Komunalno banko je s prenosom bančnih poslov na Narodno banko spet spremenil v Mestno hranilnico. Razlikovanje med zveznimi, republiškimi in mestnimi podjetji je prestalo. Davke v starem smislu so ukinili in uvedli akumulacijo, katere dobiček so delili med podjetjem, mestom, republiko in zvezo. Pač pa je ostala dohodnina od kmečkih posestev in privatnih obrti. Temelj proračunu je postal družbeni plan — pretres dohodkov družbenega dela in smotrna uporaba v smislu postavljenih ciljev.

Leta 1952 je na osnovi zakona o občinskih odborih z dne 30. junija nastala povsem nova ureditev. Mestni ljudski odbor so razdelili v mestni zbor in zbor proizvajalcev. V njegovem okviru so ustanovili svete za gospodarstvo in komunalne zadeve, za kulturo in prosveto, za zdravstvo in socialno politiko, za notranje zadeve. Kot upravne organe so uvedli ustrezna tajni-

štva. Splošnega značaja je bilo tajništvo mestnega ljudskega odbora.

V začetku leta 1954 so združili okrajni ljudski odbor Celje-okolica z mestnim ljudskim odborom Celje-mesto. To so napravili tako, da so združili oba okrajna ljudska odbora (tako okrajnega kakor mestnega zbora in zbora proizvajalcev). V okviru novega okraja je Celje postalo mestna občina s posebnimi pravicami.

Leta 1955 je nastala dalekosežna sprememba. Dne 16. julija 1955 je Zvezna ljudska skupščina sprejela splošni zakon o ureditvi občin in okrajev. Na njegovi podlagi so se osnovala velike občine (komune). Celju so definitivno priključili Šmartno v Rožni dolini, Škofjo vas in Štore. Vodstvo občine je prevzel občinski ljudski odbor, ki si je na I. seji 18. avgusta 1955 določil svoj statut. Po statutu ima občinski ljudski odbor predsednika, dva podpredsednika in

z njimi 50 odbornikov. Občinskemu ljudskemu odboru in predsedstvu je na pomoč deset svetov, ki so jim člani deloma tudi neodborniki. Sveti so naslednji: za gospodarstvo, komunalo, splošno upravo in proračun, stanovanjske zadeve, šolstvo, prosveto in kulturo, zdravstvo, varstvo matere in otroka, socialno skrbstvo, delo in delovna razmerja.

Prejšnje občine Štore, Šmartno v Rožni dolini in Škofja vas so po statutu dobile krajevne odbore.

LITERATURA IN VIRI:

Ignacij Orožen, Celjska kronika, Thomas Fürstbauer, Cilli 1876—1892, 1892, Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli 1909, Janko Orožen, Zgodovina Celja I.-III, 1927—1930.

Oris za novjšo dobo pa temelji vseskozi na gradivu, ki je v arhivu mestne in bivše okoliške občine. Iz za leta 1953 izdaja mestni (občinski) ljudski odbor mesečno tiskan Bilten, ki poleg poročil o sejah in odločb prinaša tudi razprave iz mestne problematike in zgodovine; urejuje ga načelnik komunalnega oddelka Zoran Vudler.

SREDNJEVEŠKA ARHITEKTURA NA GRADU PRI SLOVENJEM GRADCU V LUČI ZGODOVINE IN NOVIH ODKRITIJ

DR. MARIJAN ZADNIKAR

V enem najlepših predelov Slovenije, kjer se Mislinjska dolina razširi v Slovenjegraško kotlino, sredi katere mežika v samem zelenju belo »mestece med gorami«, se lepoti pokrajine pridružujejo mnogi pomniki zgodovinskega dogajanja na tem čudovitem koščku slovenskega sveta in ga delajo še mikavnejšega. Nekdanja deželna pripadnost h Koroški in poznejša sosesčina s to, spomeniško tako bogato deželo, se razodevata ne samo v značaju pokrajine z osamelimi kmetijami na položnih in prisojnih pobočjih zahodnega Pohorja, temveč tudi v ohranjenih umetnostnih spomenikih. Za primer naj povem, da je prav Mislinjska dolina posredovala s Koroške n. pr. značilne romanske »vzhodne zvonike« v notranjost Slovenije dol do Save in da so se tu najbolj proti jugu pomaknjeni ohranili do danes poleg slovenjegraškega sv. Duha še pri sv. Ahacu v Okarju in pri sv. Magdalenii na Brdah nastrešni stolpiči kot zadnji predstavniki nekoč gotovo bolj razširjenih malih zvonikov nad podružnicami, ki jih danes označujemo kar za koroško posebnost. Tako je prirodni obraz pokrajine skupaj z njenim odsevom v ljudski kulturi in umetnosti obrnjen proti severozahodu, kamor tekó tudi njene vodé, ki jim na vzhod in na jug zapirajo pot visoka gorovja.

Če se omejimo na spomeniško posest, ki se z množico majhnih in bogato opremljenih cerkva, s poljskimi in obpotnimi znamenji in s kmečkimi domovi dobro veže z naravo v značilno krajinsko podobo, ki so jo ustvarjala stoletja z življenjem preprostih ljudi, pa moramo hkrati ugotoviti tudi nekatere umetnostne pojave, ki presegaajo povprečje te kulturne pokrajine in ki niso zrasli iz nje same. Posebna zgodovinska usoda je njih nastanek posredovala semkaj iz umetnostno vodilnih središč in predstavljajo dosežke višjih umetnostnih stremljenj, kot jih je bila sposobna dati ta zemlja iz lastnih moči. Mednje sodijo kot baročna kiparska in umetnoobratna mojstrovina n. pr. veliki oltar v slovenjegraški župnijski cerkvi, delo graškega mojstra J. J. Schoya, dalje gotske freske tujega mojstra Andreja pri tamošnjem sv. Duhu, baročna arhitektura na Kronske gori in še marsikaj. V skupini tistih izrednih spomenikov, katerih pomembnost presega ožji okvir in dobiva zlasti še v luči nedavnih novih odkritij kar evropski pomen, pa se uvršča na prvo mesto izredna srednjeveška arhitektura cerkve svetega Pamkracija na Gradu nad Starim trgom pri Slovenjem Gradcu. Njena stavbno-zgodovinska problematika je predmet te razprave.

Cerkev stoji na hribu, ki ga ljudje na kratko imenujejo Grad, kar že samo izdaja njegovo zgodovinsko pomembnost. Tu so bile ugotovljene posamezne predkeltske najdbe, ki izpričujejo poselitev že v starejši železni dobi, medtem ko je za mlajšo dobo železa ugotovljen v utrjenem gradišču Pušava poleg vrha grajskega hriba že tudi manjši stanovanjski zaselek. Rimska doba na griču samem ni zapustila in situ ohranjenih pomembnejših sledov, ker se je takrat življenje osredotočilo ob vznožju hriba na mestu današnjega Starega trga, kjer je stala ob državni cesti Celeia-Virunum poštna postaja z imenom Colatio. Staroslovensko pokopališče iz X. in XI. stol. v notranjosti gradišča Pušava pa bi morda kazalo na to, da se je življenje v tem času spet preneslo na višine¹. Za visoki srednji vek pa nismo več navezani samo na arheološke izsledke, ker so odslej zgodovinski viri in podatki tako bogati, kot za malokateri kraj, in dobro dopolnjujejo ohranjene spomeniške vire.

Ime »Grad« za Grajski hrib skoraj nedvomno kaže na njegovo srednjeveško zgodovino in funkcijo, medtem ko se je staroslovenska oznaka za gradišče na njegovem vrhu v obliki besede »Gradec« prenesla pozneje na bližnji novi trg, to je sedanje mesto Slovenj Gradec² in je celo dala ime vsej Mislinjski dolini, ki jo viri XII. stol. imenujejo kar »Grêztal«^{2a}. Zelo verjetno je torej, da je stal nekoč na omenjenem hribu grad, pod njim pa se je na mestu rimskega Colatia razvila trška naselbina, ki so jo po ustanovitvi Slovenjega Gradca ob koncu XII. stol. v razliko z njim kot z novim trgom pričeli imenovati Stari trg, ki še danes obstaja s sožupno cerkvijo sv. Radegunde pod vznožjem Grajskega hriba³. V tej zvezi se ne moremo dlje spuščati v čisto zgodovinsko problematiko, ki tvori samo zunanji okvir našemu predmetu in ki dolej še ni povsem pojasnjena, tako da bo verjetno edinole arheološki poseg lahko tudi za visoki srednji vek povedal svoje, če bo v eventualno ohranjenih temeljih okrog sedanje cerkve dokazal na Grajskem hribu obstoj gradu, preden je bila tu pozidana obstoječa cerkev. Že sedaj pa lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo nanj, če pripišemo spodnji del samostojnega zvonika poleg cerkve ostanku nekdanjega grajskega obrambnega stolpa, ki se skriva v njem, kakor bomo tudi še pozneje omenili.

Listinski viri so za obstoj neke cerkve s patrocinijem sv. Pankracija na območju Slovenjega Gradca zelo številni in sedanja

stavba, posvečena istemu patronu, govori za to, da je tudi njena lokacija bila ves čas ista, to je vrhu Grajskega hriba nad Starem trgom pri Slovenjem Gradcu. Ne povsem dokumentirano navaja njeno prvo omembo štajerski zgodovinpisec Muchar že za leto 1090⁴ kot »St. Pankratz in Graz«, medtem ko se leta 1106 omenja v Slovenjem Gradcu že fara, pri čemer smemo po mnenju F. Kosa misliti na faro sv. Pankracija v Starem trgu oz. na hribu nad njim.⁵ Čeprav tudi še l. 1167 le posredno lahko sklepamo na obstoj cerkve, ko se omenja »Bertholdus archidiaconus de Graze«⁶, pa je zato že v začetku leta 1174 izrecno omenjena kot »ecclesia sancti Pancratii de Graz«⁷, ko je oglejski patriarh Ulrik II. v sporu med opatom samostana Beligme pri Ogleju in med savinjskim diakonom Bertoldom pravico do omenjene cerkve razsodil tako, da naj dobi arhidiakon omenjeno cerkev od opata v fevd, kar je pozneje potrdil tudi papež⁸ in je l. 1178 patriarh svojo razsodbo ponovil⁹. Leta 1186 ali 1187 je papež Urban III. cerkev, »que dicitur Graze«, spet potrdil belinjskemu samostanu¹⁰, kateremu jo je prav tedaj jemal istrski mejni grof, da je morala preko oglejskega pa-

G. M. Vischerjev bakrorez Slovenjega Gradca iz l. 1681, detajl: Grad

triarha o lastninskih pravicah nad njo spet razsojati Apostolska stolica omenjenemu samostanu v prid¹¹. Pomembnost cerkve je torej morala biti že ob koncu XIII. stoletja v gospodarskem pogledu precejšnja, če so se tako odlični in oddaljeni tekmeči pote govali zanjo in seveda za njene dohodke. Iz začetka XIII. stoletja imamo za cerkev spet posredne podatke¹², hkrati pa tudi o gradu in župnišću v njem, ne da bi natančno vedeli, kakšno je bilo medsebojno razmerje vseh treh stavb¹³. Leta 1246 se belinjski opat spet pritožuje pri oglejskem patriarhu, da mu po krivici zadržujejo kapelo v Slovenjem Gradcu¹⁴. Prav ta listina pa odpira nove važne poglede na razmerje oglejskega patriarha do naše cerkve. Medtem ko je namreč patriarh Bertold belinjskemu opatu zaradi drugih težav in krivic, ki so mu jih delali razni gospodje, obljubil svojo pomoč, mu je slednjo izrecno odrekel v pogledu kapele v Starem trgu. Zakaj?

Lastniki Slovenjega Gradca so bili nekaj časa koroški Spanheimi, nato grofje iz rodu Weimar-Orlamünde in od leta 1146 dalje grofje Andeški, ki so dobili leta 1180 še naslov »Meranski«, hkrati pa se je njihova slovenjegraška posest ločila od Koroške in se oblikovala v samostojno Slovenjegraško gospostvo. Tako je bil Slovenj Gradec z okolico v prvi polovici XIII. stoletja, to je v času, ki nas zlasti zanima v zvezi z obravnavano arhitekturo, v posesti andeškega rodu. Leta 1218 je bil izvoljen nekdanji nadškof v ogrski Kalocsi, andeški grof Bertold, za oglejskega patriarha in tako je bila odslej v eni osebi združena oblast deželnega kneza, zemljiškega gospoda in cerkvenega poglavarja nad velikim delom slovenske zemlje in torej tudi nad Slovenjim Gradcem.

Patriarh Bertold je osrednja osebnost slovenske zgodovine v prvi polovici XIII. stoletja. Z rodbinskimi zvezami je segal njegov vpliv daleč po Evropi in preko svojih treh poročenih sester do vidnih evropskih dvorov. Za časa svojega oglejskega vladanja (1218—1251) je Bertold vneto posegal v severnoitalijanske politične razmere, osebno pa se je zanimal tudi za svoja rodbinska posestva na Kranjskem in Štajerskem, kjer se je pogosto mudil. Njegove osebne stike z našimi kraji bomo še omenili, ko bomo poskušali dokazati, da je tudi izredni umetnostni spomenik na Gradu pri Slovenjem Gradcu kot odsev njegove izredne osebnosti nastal na njegovo pobudo.

Poleg manjših omemb, ki pa se ne spuščajo v problematiko, kot n. pr. v naštevanju nekaterih štajerskih arhitektur pri

J. Grausu¹⁵, je bil doslej v strokovni literaturi ta edinstveni spomenik deležen le malo pozornosti. Tako se je n. pr. leta 1822 le bežno ustavil ob njem Carl Schmutz¹⁶, ko je menda prvi zapisal vse do danes se ponavljajočo trditev, da je cerkev nastala iz gradu, J. C. H.¹⁷ pa jo je proglasil zaradi »lepega in velikega stebra sredi cerkve« kar za rimski tempelj. Nastanek cerkve iz gradu je poskušal dokazati leta 1863 Karlmann Tangl¹⁸ s tem, da se hrib, na katerem cerkev stoji, še sedaj imenuje Grad; da je cerkev v stavbnem pogledu povsem svojevrstna in kaže na visoko starost; da stoji zvonik samostojno in je bil poprej grajski stražni stolp; da so tla okrog cerkve zaradi podzemskih prostorov votla itd. Grad so po njegovem delno spremenili v cerkev že v XI. stoletju. — Stavbno zgodovinsko in slogovno je objekt prvi ocenil Hans Petschnig¹⁹, ki je obstoječo cerkev določno proglasil za nekdanjo grajsko dvorano in njen obok postavil v konec XV. ali na začetek XVI. stoletja, prej pa, da je imela raven lesen strop, ker cerkev nima opornikov. Kljub tej nevzdržni presoji celote pa se je njegova domneva, da je kapitel osrednjega stebra baročno oblečen, šele po skoraj sto letih nedavno tega izkazala za točno. — J. A. Janisch²⁰ je leta 1878 ponovil, da je cerkev nastala iz gradu že v XI. stoletju in je na njenem portalu bral danes ne več »gotovljivo letnico 1208. V duhu svojega časa je seveda zapisal tudi pripovedko o nastanku cerkve. — Domači župnik Davorin Trstenjak je v svojem zgodovinskem pisanju²¹ sklepal, da kaže cerkveni patrocinij sv. Pankracija na zgodnje krščanstvo v teh krajih, za stavbo samo pa ni mogel pritrčiti tistim, ki so mislili, da je steber ostanek rimskega templja, ker baje v vsej okolici ni takega marmora, temveč je domneval, da so steber v času Henrika IV. prepeljali iz Ogleja in potem povečali nekdanjo grajsko kapelo, na kar naj bi se tudi nanašala letnica 1208 nad cerkvenim portalom, kakor jo je bil še bral Janisch. — Isti H. Petschnig je leta 1890²² nastanek kvadratnega arhitekturnega prostora z osrednjim stebrom, nekdanjo grajsko dvorano datiral v XIV. stoletje, medtem ko sta šla Travner in Baumgartner še dlje in sta prezidavo gradu v cerkev pripisala celo cesarju Frideriku III.²³ E. Baumgartner sam pa pozneje²⁴ te prezidave ni mogel več »natančneje dognati«.

Tako vidimo, da je vsa skromna dosedanja literatura obstala pred nenavadno arhitekturo našega spomenika brez zadovoljivega odgovora in je ni mogla uspešno

uvrstiti med dotlej poznane tipe cerkvenih stavb. Prav to pa je bil tudi vzrok, da so jih zgodovinski podatki o gradu navajali na misel, da gre za grajsko dvorano, kar pa bi bilo težko resno jemati v pretres. V nadaljnjem pa bomo poskusili dokazati, da se ta arhitektura tudi ne da razložiti samo z vplivom avstrijske gotike na »sosednje jugovzhodne pokrajine«, kakor je mislil ob menda časovno zadnji literarni omembi našega »spomenika W. Buchowiecki²⁵, ker v Avstriji ni ohranjenih vzorov zanj in ker predstavlja z danim arhitekturnim tipom enega najstarejših primerov take arhitekture v vsej Srednji Evropi in bi zato govorili o vplivanju morda laže v obratni smeri.

Cerkev stoji vrh 527 m visokega Grajskega hriba ali Gradu, dobrih sto metrov nad ravnino in ne cele pol ure hoda iz Slovenjega Gradca proti zahodu. Že od daleč opozarja nase zajetna stavbna gmota, od katere se samo višji zvonik lahko uspešno dviguje iznad drevja, s katerim je porasel zlasti vrh strmega hriba. Bolj strma pot nas pripelje na vrh mimo baročnih postaj križevega pota, ki se prične ob vznožju pri sožupni cerkvi sv. Radegunde v Starem trgu in konča na vrhu pri starotrški pravi župnijski cerkvi sv. Pankracija ob dohodu na »svete stopnice«, katere je srednjeveški arhitekturi na južni strani nad zakristijo prizidal pozni barok. Mežnarjeva hiša z gospodarskimi poslopji je vrhu hriba še danes edina stavba izven obzidja, ki oklepa prostor južno od cerkve tako, da poteka v nepravilnih zalomljenih črtah, kot jih narekuje teren, ki na vse strani strmo pada. Zahodno od cerkve stoji na najvišjem mestu stolp, v jugozahodnem kotu obzidja pa obenj prislonek nekdanja duhovska hiša z nenavadnimi okroglimi okenci, ki bi utegnili biti precej starejši, kot bi hišo morda na pogled ocenili. Okrogla okna spominjajo od daleč na enaka v južni cerkveni steni, čeprav samo zaradi njih še ne kaže delati kakšnih prenapljenih sklepov. Osrednjo pozornost pa priteguje v tem obzidanem kompleksu nase cerkev. Če bi si odmislili baročne prizidke na južni strani, pa tudi ves vzhodni del s tristrano zaključnim prezbitrijem, ki tudi ni starejši od baroka, bi ostala pred nami mogočna kubična gmota ogromne kocke v geometrično čisti obliki, ki jo prekriva piramidasta skrilasta streha. Tako nam jo še kaže Vischerjev bakrorez

s pogledom na Slovenj Gradec iz leta 1681²⁶, na katerem se za obzidanim mestom dviga pretirano strmo upodobljen grajski hrib, na njem pa je sredi obzidja, ki je bilo takrat še utrjeno s stolpi, dobro vidna kvadratična stavba s strmo streho brez vsakega prizidka, za njo pa stoji samostojno postavljen zvonik. V steni, ki gleda proti mestu, to je proti vzhodu, se dobro vidijo okna, ki dokazujejo, da cerkev v tem času še ni imela prezbiterja. Isto potrjujejo tudi zapiski cerkvenih vizitacij iz XVII. stoletja, ki so za obliko stavbe in za njeno opremo v tem času zelo zgovorni. Najstarejša je vizitacija škofa Hrena iz l. 1600, ki pravi, da stoji cerkev sredi obzidja starega gradu in da je brez prezbiterja ter omenja steber, ki opira obok²⁷. Leta 1611 ponavlja vizitator isti opis in posebej omenja, da je steber iz enega kosa²⁸. Tudi leta 1631 je vizitator izrecno pripomnil, da je cerkev brez prezbiterja²⁹, medtem ko je leta 1652 poleg stavbne oznake navedel celo njene mere³⁰. Izredna arhitektura cerkve je s svojo enotno, svetlo in jasno pregledno prostornino očitno ustrezala renesančnemu in humanističnemu okusu vizitatorja, da jo je leta 1684 ponovno označil za »lepo zgradbo«³¹. Žal nam vizitacije ne povedo, kdaj je bil pozidan prezbitrij, vendar lahko po njegovi arhitekturi in po slogu glavnega oltarja, ki je bil že zanj naročen, sklepamo, da se je to zgodilo okrog l. 1700.

Zunanjščina stavbe je nerazčlenjena, brez podzidka in brez podstrešnega venca. Skozi tenak omet proseva kamnita gradnja, ki je večinoma nepravilna, le ponekod kot n. pr.

Zunanjščina župne cerkve sv. Pankracija od juga s prizidanimi baročnimi »Svetimi stopnicami«
(Foto: M. Zadnikar)

na južni strani nad okni so dobro vidni obdelani pravokotni kamni v vodoravnih legah. Ogli razkazujejo lepo obdelane kvadre, ki so klesani iz debeložrnatega belega marmora, katerega šele pod vrhom zamenjajo bloki iz peščenca v enaki obdelavi. V južni steni je nekako sredi zgornje polovice višine dvojne velikih okroglih oken ($2r = 2.30\text{ m}$), ki sta pravokotno vrezani v steno, na sredi njene debeline pa zmanjšuje odprtino v steno vložen močan kamnit okvir za zasteklitev, ki je z obeh strani navznoter poševno posnet. V osi zahodne fasade je bil nad lbaročnim vhomom viden rahlo šilast lok iz peščenca, ki se je, kakor bomo pozneje videli, izkazal za vrh prvotnega portala. Ob vrhu stene je njena zidava manj enotna in kaže na vsaki strani po dve vertikalni fugi, kot bi bilo na tem mestu zazidano po eno veliko okno, kar je dobro opaziti tudi v notranjosti, vendar preiskava z notranje strani ni dala zadovoljivega rezultata, ker se vertikalni razpoki nadaljujeta prav do vrha stene in je to vprašanje ostalo za sedaj še odprto. Severna stena je popolnoma nerazčlenjena in je bila v njej šele ob zadnjem proučevanju odkrita zazidana odprtina, ki skupaj z ustreznim ji stenskim portalom na notranji strani odpira zanimivo problematiko svoje nekdanje funkcije, o čemer pa tudi še pozneje.

Kar zadeva orientacijo stavbe, moramo ugotoviti, da so posamezne stenske ploskve usmerjene skoraj točno po glavnih straneh neba z malenkostnim odklonom 10° v pozitivni smeri in je torej smer glavnega oltarja, ki je stal po pričevanju vizitacij pred pozidavo prezbiterija sredi stene nasproti glavnega vhoda, ustrezala pravilu, da mora biti cerkev z glavnim oltarjem obrnjena proti vzhodu.

Skoraj točni tlorisni kvadrat z zunanjimi merami 14.80 m se pri debelini sten 150 cm v notranjščini zmanjša na 11.80 m dolgo in široko talno ploskev dvoranske prostornine. Na sečišču tlorisnih diagonal postavljeni monumentalni steber kot nosilec oboka ni samo glavni element njegove konstrukcije, temveč hkrati tudi osrednje oporišče arhitektonske zasnove in vir izrazne moči pri oblikovanju prostora. On mu daje glavni poudarek, ga druži in tako ustvarja občutje centralno organizirane in plastične prostornine. Steber je sestavljen iz baze s kvadratnim podstavkom, iz okroglega trupa in iz kapitela. Vsak teh delov je iz enega samega kosa, pri čemer zaradi svojih dimenzij najbolj vzbujata pozornost marmorna baza in ogromni monolitni steber iz istega mate-

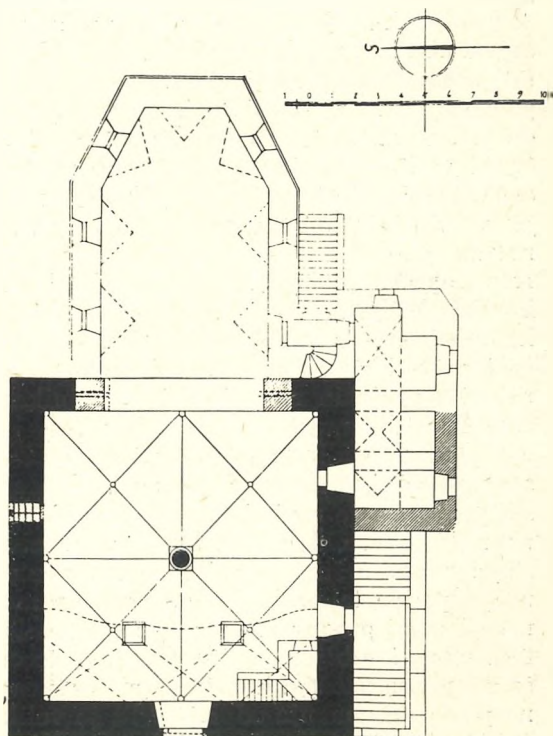
riala. Kvadratni podstavek s stranico 100 cm , ki je sredi višine enkrat stopnjevav, je visok 57 cm nad sedanjim tlakom. Zgornji rob je rahlo posnet, čezenj pa sega potlačena nizka okrogla baza, kot bi se bila razlezla pod težo stebra, ki ga nosi. Preko kvadratične zgornje ploskve podstavka segajoče segmentne dele baze podpirajo značilne jezičaste konzole, ki jih srečamo tudi v Kostanjevici in v Gornjem gradu in ki so značilen element prehodnega sloga. Baza sama, visoka 14 cm , je zelo položna ter profilirana z globokim žlebom med dvema svitkoma. V dani obliki predstavlja zadnjo stopnjo v razvoju antične baze, pri kateri postaja v romanski dobi strmi profil vedno položnejši in se žleb med obema svitkoma vedno bolj pogloblja, ker se svitka pod težo bremena vdajata, kar vse je odraz novega umetnikovega opazovanja in razmerja do naravnih sil. Naloga baze je, da prenaša težo stebra in njegovega bremena na širši podstavek. Od tod torej njena potlačena oblika in v tej funkciji je utemeljen obstoj značilnih jezičastih konzol (corbeau); te so prestregle tiste dele baze, ki bi sicer obviseli v zraku, hkrati pa posredujejo prehod iz kroga v kvadrat nekako tako, kakor svoj čas v obratnem smislu ogelni listi. Antični elementi so se torej preoblikovali v srednjeveškem duhu. Taki profili baz se prično uveljavljati proti sredini XIII. stoletja³². Na bazi stoji 5.06 m visok monolitni trup stebra, ki se navzgor enakomerno zožuje tako, da se njegov spodnji obseg 229 cm ob vrhu zmanjša na 200 cm . To zoževanje stebra navzgor, ki je v našem primeru dobro opazno, še bolj pa ga potrjuje primerjava zgornjega in spodnjega obsega, ki se razlikujeta za 29 cm , v srednjem veku ni bilo v navadi. Srednjeveški steber je praviloma valj, katerega višina ni odvisna od njegove debeline. Odklon našega stebra od srednjeveških pravil, še bolj pa njegove izredne mere, s katerimi je povsem osamljen med podobnimi stavbinskimi členi daleč naokrog in ne na zadnjem mestu antična tradicija v zvezi z lokacijo stavbe, so vzrok za vedno znova se ponavljajočo trditev, da je steber ostanek neke antične stavbe. V tem primeru se je pač moral srednjeveški kamnosek pri izdelavi baze in kapitela, ki sta nesporno srednjeveška, ravnati po danih merah obeh njegovih končnih ploskev. Seveda pa ostane pri tem še vedno odprto vprašanje materiala, kajti takega marmora ni majti v bližini in so ga morali za kapitel in za bazo, pa tudi za vse obočne konzole, v nasprotju s srednjeveško prakso pripeljati od drugod,

saj je srednji vek črpal gradivo za svoje stavbe navadno iz neposredne bližine. Kapitel je bil vse do zadnjega proučevanja z železno in leseno konstrukcijo, obdano s štukom, baročno maskiran verjetno samo zato, da bi po prizidavi prezbiterijski dajal kot najvidnejši element srednjeveškemu prostoru vsaj malo baročnega izraza. Po odstranitvi te baročne prevleke, ki je bila seveda fotografsko dobro dokumentirana pred pričetkom del in med njenim snemanjem, se je pokazal popolnoma ohranjen monolitni marmorni kapitel, ki je bil svojčas rdeče pobarvan. Ob stiku s trupom stebra ima kapitel tenak, žlebasto izpodrezan prstan, nad njim pa povzame nato profil stebra ter ga mehko razširi navzgor. Ta čašasta oblika, ki je prej geometrična kot vegetabilna, je bolj izraz sile obočnega pritiska, ki se zajeda v kapitel s svojo težo in ga od zgoraj razširja, kot pa izraz vegetabilne rasti. Obočna rebra, ki se nad kapitelom združijo v osmerni snop, prevzame nase nekaj vmesni člen, sestavljen iz osmerostrane krovne plošče, ki je žlebasto izpodrezana in prehaja s paličastim profilom v tanjše jedro, ki zaradi vertikalnega obočnega pritiska nekako klinasto razriva čašasti spodnji del kapitela. Od prstana do vrha krovne plošče je kapitel visok 80 cm. V njegovi zgornji ploskvi sta izsekani dve luknji, kjer so na posebno pripravo obesili kapitel ob dviganju in nameščanju na sedanje mesto.

Opisani stebel ima kot nosilec oboka prvenstveno konstruktivno funkcijo, ki pa je hkrati lepotno izrabljena. Nanj se z rebrastim sistemom prenaša četrtina celotnega obočnega pritiska, saj nosi snopasti sestav reber štirih obočnih pol, s katerimi je po dvoranskem načinu enako visokih obokov prekrita ta edinstvena prostornina. Pravokotno se križajoči sistem dveh vzporednih šilastoločnih banj ustvarja štiri križne oboke, ki jih nosi rebrasta obočna konstrukcija. Kjer se obok v šilastih lokih seka s stenskim ploskvami, spremljajo te stike obstenski kamniti loki, ki se skupaj z obočnimi rebri naslanjajo v kotih in v stenskih simetralah na marmorne konzole, medtem ko so rebra iz sivo-zelenega peščenca. Oblika teh konzol ustreza številčnemu sestavu reber in obstenskih lokov, ki se zlivajo vanje in ki jih navzdol v valovitih linijah vedno bolj družijo v enoto in končno spelje v steno. Rebra so v profilu iz osnovnega pravokotnika močno posneta, tako da se njih vidni del, ki izstopa iz stene 27 cm, od osnovne debeline 20 cm zoži na 3,5 cm široki

hrbet, kar jim daje menavadno slokost in eleganco. Rebra potekajo v diagonalah polkrožno in se križajo v sklepnikih, ki so poudarjeni z gladkimi okroglimi ploščami; izjema je le križišče v jugovzhodni poli, ki ni poudarjeno s ploščo, pač pa vsebuje važne momente za datacijo oboka. Tu je stika-lišče reber le nekoliko ojačeno, med rebri pa raste na vse štiri strani navzgor proti oboku po dvoje lističev, ki so ob koncu še zaviti v brst, kar je tipičen motiv prehodnega sloga. To ponovno potrjuje doslej postavljeno datacijo stavbe na podlagi profila baze osrednjega stebra v sredino XIII. stoletja; o istem času nastanka nas bo prepričala še vrsta drugih momentov. Da je obok sočasen z drugo arhitekturo, pove tudi podstrešje, kjer ni sledu o kakšnem ravnem lesenem stropu, ki pa tudi ne bi bil v skladu s tem arhitekturnim tipom.

Tako obokana kubična prostornina z jasno pregledno razsežnostjo in konstruktivnim ter lepotnim poudarkom na osrednjem stebri doseže na temenu oboka največjo višino 10,80 m, kar je le malo manj od stranic talnega kvadrata. Prostor je v sebi zaključen in kljub rebrastim obokom navzgor določno omejen ter se še ne izgublja v višino v poznejšem gotškem smislu. Z južne strani dobiva svetlobo skozi dve veliki okrogli okni, postavljeni v oseh obokov 7 m od tal.

Tloris cerkve sv. Pankracija (risala arh. M. Detoni)

Pred pozidavo baročnega prezbiterja, zaradi katerega so morali prebiti v vzhodni steni velik polkrožni slavolok in v zvezi s tem korigirati tudi obok na tej strani tako, da so ga zvišali in njegova rebra znova spojili v novi konzoli nad slavolokom, pa so razsvetljevala enotno prostornino tudi okna na vzhodni strani, o katerih govore poleg Vischerjevega bakroreza tudi vizitacijska poročila XVII. stoletja. Ob zadnjem proučevanju je bilo na vsaki strani sedanjega slavoloka ugotovljeno po eno visoko pokončno okno, ki ima kamnito zidano ostenje pravokotno vrezano v steno (kot obe okrogli okni in je na vrhu zaključeno z rahlo zalomljenim lokom, ki je spet značilen za prehod iz romanike v gotiko in ki še ne kaže poznejše gotske napete rasti. Z zunanji merami (svetlobna odprtina ni bila še ugotovljena) 520×150 cm sta dovajali okni v notranjščino toliko svetlobe, da se je prostornina vidno razlikovala od drugih temačnih srednjeveških cerkva in je bila zato razumljivo vseč celo humanistično in renesančno šolanemu okusu vizitatorjev v drugi polovici XVIII. stoletja, ko so jo hvalili kot »lepo stavbo«.

Ob proučevanju stavbne zgodovine je bil v severni steni za sedanjim baročnim stranskim oltarjem odprt zazidan portal, na katerega je že svojčas naletel dr. Stelè ob iskanju fresk in ga je imel za »gotsko okno iz sredine XIII. stoletja, ki se sklada z značajem obojne arhitekture«³³. Ta stenski portal je nameščen na kaj nenavadnem mestu, pomaknjen iz vseh osi in ima prag 3.35 m od tal. S kamnitim okvirom obdaja 207×65 cm veliko odprtino, ki je šilasto zaključena. Izdelan je iz rdečkastega peščenca in je s svojim profilom namenjen cerkveni notranjščini. Po vsem njegovem prednjem robu poteka globok žlebast profil, ki se končuje 27 cm nad pragom z značilnim lijakastim izlivom, ki se pri glavnem portalu spet ponovi in ga poznamo tudi iz Kostanjevice, ptujskih minoritov in dominikancev, tako da smemo našo stavbo skupaj z omenjenimi tudi na podlagi tega motiva spet pripisati sredini XIII. stoletja. Ta stenski portal pa je zanimiv tudi v funkcionalnem pogledu. Od njega vodijo v debelini stene navzven štiri stopnice do višje zunanje odprtine tako, da nastane razlika med nivoji obeh pragov 95 cm in je tako debelina stene izrabljena za prehod, v katerem se z lesenim opažem konstruirani obok ravna po višini zunanje odprtine. Ta je velika 190×85 cm in polkrožno zaključena. Njeno ostenje je zidano iz več ali manj obdelanih

kamnov z živimi robovi, v polkrožni vrh pa je vzdignjen kot spolia uporabljen del nekega kamnitega loka iz rdečkastega peščenca tako, da gleda njegova obdelana stran danes v steno. Ta ločni fragment je profiliran tako, da je iz njegovega notranjega živega roba izrezana debela vrv, katero spremlja niz kvadratičnih luknjic. Tak profil srečamo pri nas v skoraj identični obliki edino še na zadnjem notranjem portalu v prehodu pod zahodno emporo nekdanje samostanske cerkve v Studenicah, za katero vemo, da so jo zidali sredi XIII. stoletja. Čeprav omenjeni del loka danes ni na prvotnem mestu, nedvomno spada k prvotni arhitekturi cerkve in po primerjavi s Studenicami ponovno potrjuje njen nastanek sredi XIII. stoletja. Ni izključeno, da so opisani kamen narobe vzdigali v steno takrat, ko so po neki nesreči opisani prehod znova obokali in pri tem skoraj popolnoma zakrili vrstni profil ločnega fragmenta, ki so ga znova uporabili na starem mestu. Obe odprtini s prehodom skozi steno visoko nad tlemi pa postavljata pred nas precej težko vprašanje njune prvotne funkcije. Če upravičeno domnevamo, da je svojevrstna arhitektura našega spomenika v tesni zvezi s patriarhom Bertoldom, katerega vlada sovpada s časom njenega postanka in za kar govori tudi njena izredna kvaliteta, izreden koncept in za svoj čas izredna naprednost, kar lahko pojasnimo edinole z njegovo izredno osebnostjo, ki je bila osrednja v svojem času na naših tleh in so mu bila odprta mnoga pota v stavbarsko naprednejše dežele, potem ne bi bila brez vsake osnove naslednja rekonstrukcija funkcije tega stenskega prehoda: če je stavba v dani obliki Bertoldova zasluga, pozidana na dominantnem položaju v središču njegove štajerske posesti, kjer se je rad in pogosto mudil, potem je zelo verjetno, da je v njej predvidel zase posebno mesto, od koder je lahko prisostvoval službi božji v tej svoji cerkvi. Nenavadna lega stenskega portala je namreč dobro izbrana v odnosu do glavnega oltarja, ki je bil takrat še sredi vzhodne stene in je bil od tega portala nanj najlepši pogled. Pred portalom si lahko zamislimo v lesu izvršen nekak balkon s patriarhovim sedežem. K tako odličnemu in izoliranemu mestu v cerkvi pa spada tudi poseben dostop, torej ne iz cerkve same, temveč naravnost od zunanje strani skozi ohranjeno odprtino. Tu pa se spet ponuja nova misel. Če je patriarh ali pozneje njegov naslednik kot zemljiški gospod uradno prisostvoval cerkvenim obredom, se je moral za to tudi na zunanji pri-

merno pripraviti. Za tako pripravo pa je potreboval primerne prostore v neposredni bližini cerkve. Ni izključeno, da je temu namenu služil poleg cerkve stoječi stolp kot ostanek nekdanjega gradu. Njegova arhitektura še v današnji obliki in ob upoštevanju vizitacijskih poročil dopušča to domnevo. Spodnji del obstoječega stolpa je namreč nenavadno masiven, saj je pri zunanjih merah $9,50 \times 9,50$ m spričo $3,20$ m debelih sten notranji pritlični prostor razmeroma majhen ($3,10 \times 3,10$ m), kar nedvomno izdaja prvotno obrambno funkcijo stolpa, ki v pritličju sploh ni imel vhoda. Sedanji pritlični vhod je bil pozneje napravljen, o čemer natančno poročajo spet škofijske vizitacije iz XVIII. stoletja, ko govorijo o zvoniku, »ločenem od cerkvene zgradbe v starem trdnem stolpu«³⁴, za leto 1652 pa hkrati tudi povedo, da se je stolp, ki je bil grdo poškodovan, po sredi zidu porušil noter do tal, da je nastala v njem odprtina, ki jo bo treba zazidati in na tem mestu napraviti nov vhod³⁵. Leta 1669 je bil zvonik že nazaj pozidan³⁶. S temi podatki bolje razumemo dvojnost v strukturi zvonikove gradnje, kjer je bil ves zgornji del na novo pozidan med leti 1652 in 1669, spodnji del pa je še ostanek prastarega stolpa, ki prvotno v pritličju sploh ni imel vhoda in je bil dostopen le v nadstropju po lesenih stopnicah. Če pa je stolp star in torej edini ohranjeni del gradu, ki se v listinah v visokem srednjem veku večkrat omenja in je dal hribu še danes edino veljavno ime, potem ga lahko rekonstruiramo po vzoru mnogih obrambnih in hkrati stanovanjskih stolpov po Evropi in tudi pri nas v visokem srednjem veku, preden se je grad razrasel v obširno rezidenco zemljiškega gospoda³⁷. Nadstropni vhod v stolp je bil v XIII. stoletju in tudi še pozneje v rabi in morda ga posredno omenja tudi še vizitacija leta 1652, ko govori o stopnicah, ki so potrebne popravila. V takem stolpu je bila torej lahko v nadstropju urejena posebna soba, v kateri se je patriarh pripravil za prihod v cerkev. Taki nadstropni sobi v stolpu pa bi dobro lahko ustrezala višina našega portala visoko v severni cerkveni steni, ki bi bil po taki rekonstrukciji z lesenim hodnikom na konzolah ob severni cerkveni steni in po mostovžu naravnost povezan s sobo v nadstropju stolpa, ki je služila Bertoldu in njegovim oglejskim naslednikom, kadar so obiskali svojo slovenjegraško posest.

Zadnje proučevanje spomenika pa je prineslo še eno obogatitev našega znanja o njem — odkritje prvotnega glavnega portala v zahodni fasadi. Že popreje je bil nad sedanjim baročnim vhodom viden zazidan rahlo šilast lok in z notranje strani je bila na pevskem koru, ki je v XVIII. stoletju zamenjal starega lesenega, dostopna globoka, tudi šilasta niša z notranjim živim robom iz rezanega kamna. Pokazalo se je, da je baročni vhod starega zelo poškodovan, a vendar so se ohranili še vsi tisti njegovi elementi, ki dovoljujejo nedvomno rekonstrukcijo prvotnega stanja. Ohranjen je ves njegov vrh in vse desno ostenje z bazo vred razen stebriča. Portal je po še romanskem načinu enkrat pravokotno stopničasto vrezan v steno, visok in zaključen z rahlo šilastim lokom. To pravokotno poglobitev ostinja je prvotno izpolnjeval na vsaki strani po en okrogel steber, postavljen na preprosti okrogli blazinasti bazi s pravokotnim podstavkom. Višina stebra prav v srednjeveškem smislu ni odvisna od njegove debeline in tudi kapitel ni v klasičnem sorazmerju z njo. Kapitel je zelo tipičen predstavnik značilnih čašastih brstnih kapitelov prehodnega sloga, kjer so okrog jedra v različni višini nanizani mesnati rastlinski listi z močno poudarjeno glavno žilo, ki pa še niso popolnoma razviti in se ob koncu še polžasto zavijajo v brst; ta je simbol prebujajočega se življenja tudi v kamnoseški umetnosti sredi XIII. stoletja. Njegove stilne sorodnike srečamo v Ptujju, v Kamniku, v Špitaliču in drugod in skupaj z njimi smo spet nekje sredi XIII. stoletja, kamor kažejo tudi že poprej omenjeni in stilno podrobneje časovno določljivi elementi naše arhitekture. Nad kapitelom nadaljuje rast obeh

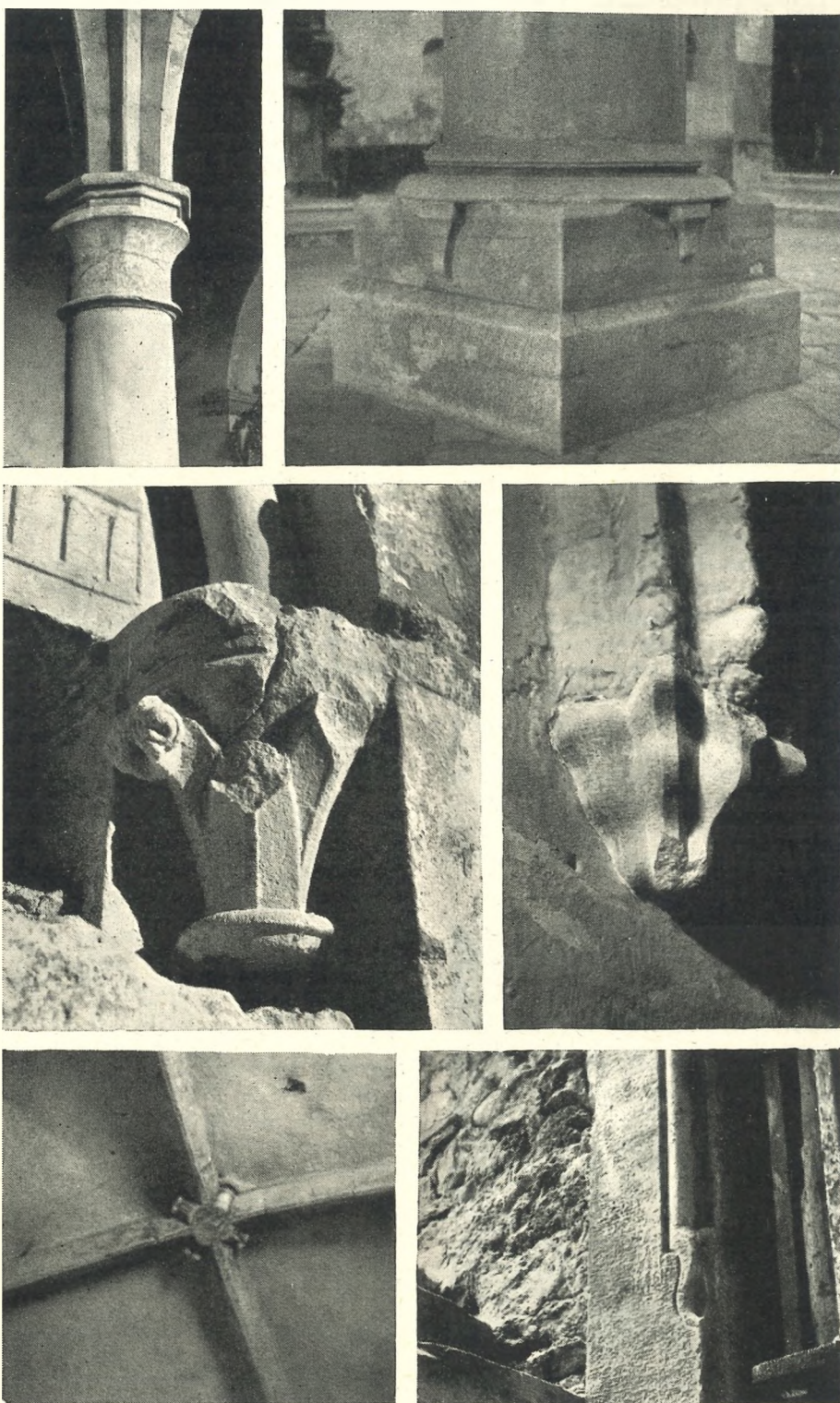
Obok z osrednjim stebrom
(Foto: M. Zadnikar)

pokončnih stebričev okrogla palica, vložena v prav tako stopničasto pogobljeni šilastolčni vrh. Prednji rob okvirnega loka je posnet in se ta poreza na vsaki strani zaključuje v podobnem lijakastem motivu, kakršnega smo kot značilnega za svoj čas spoznali tudi pri portalu v severni steni. Ves šilasti del portala zapira na oba kapitela postavljena gladka plošča na ravni prekladi, tako imenovani timpanon, ki je izum romanskega sloga in ki ustvarja pod seboj pravokotno vhodno odprtino. Na prekladi sami je vokvirjen vklesan napis: »ECCLIA. SCI. PANGRATI« z epigrafskimi posebnostmi, katere pa bi zahtevale posebnega študija. Ves šilasti vrh timpanona nad omenjenim napisom je prvotno zavzemala freska Marije z detetom v naročju, ki pa je bila v stoletjih že tako poškodovana, da so jo v desni tretjini pozneje prebarvali in ploskev dekorativno preslikali, ko so hkrati tudi druge dele portala pokrili z novo slikano dekoracijo. Preostala prvotna figuralna slikarija pa kljub slabi ohranitvi, ki zahteva nujno strokovni restavratorski poseg, z ostrim gubanjem oblačil, z barvno lestvico in z nekaterimi ikonografskimi momenti kaže na reminiscence romanskega stenskega slikarstva. Čeprav ta novo odkriti slikarski spomenik v sedanjem stanju še ni pobliže opredeljiv, kaže njegov slog na splošno v Srednjo Evropo in na sočasen nastanek z arhitekturo, kar pa pomeni, da predstavlja s tem enega najstarejših ohranjenih primerov stenskega slikarstva pri nas, ki se bo po uničenih ptujskih minoritskih freskah iz o. leta 1260 sedaj s slikarji v ptujski proštiji cerkvi in s fragmentom na portalu kostanjeviške župnijske cerkve potegoval za časovno prvenstvo. — V višini kapitelov sta bila ob portalu na vsaki strani vzdana obdelana kamna, ki ne moreta biti drugega kot ostanek odbitih, žlebasto profiliranih konzol, ki sta nosili dvokapno streho nad portalom. S celotno višino 416 cm proti celotni širini 158 cm je portal izredno visok, če ga primerjamo z drugimi sočasnimi pri nas (Kostanjevica, Domanjševci), pa tudi sam po sebi izdaja s takimi razmerji višine in širine svojstven in ambiciozen koncept, ki je v skladu z drznostjo v zasnovi celotne arhitekture.

Tako se nam naš spomenik z vsemi opisanimi posebnostmi izkaže za svojevrstno arhitekturo, ki ni le popolnoma različna od vsega, kar poznamo iz časa njenega nastanka sredi XIII. stoletja doma, temveč je redka tudi daleč okrog po Evropi. Bistvena je tu prostornina, ki je v nasprotju z ne-

enotno bazilikalno in v srednjem veku bolj splošno, višinsko in prostorno enotna, v sebi zaključena in jasno pregledna ter je s temi značilnostmi v svoji vrsti in v svojem času uresničila podobno dvoransko prostornino, kot je bila po večstoletnih naporih srednjeveškega stavbarstva dosežena pri nas komaj dve sto let pozneje ob koncu srednjega veka v posebni poznogotski gorenjski stavbarski skupini³⁸. Obokana dvoranska prostornina je v srednjem veku vseskozi napreden pojav, saj se je z njo izvršil velik korak naprej v smislu prostorne enotnosti, za katero teži ves srednji vek. Sama po sebi je bila taka višinsko enotna prostornina sicer nehote že dana z mnogimi kriptami romanskih cerkva od enajstega stoletja dalje, med katerimi je v naši bližini ena najpomembnejših kripta stolnice v Krki na Koroškem iz XII. stoletja, toda zavestno ustvarjen dvoranski prostor je v tem času še redek pojav. Bolj pogost kot v cerkveni je v profani arhitekturi, kjer nastopa v stanovanjskih delih gradov, predvsem pa v samostanih, kjer služijo dvoladijske obokane dvorane z vrsto stebrov po sredini za spalnice, jedilnice in za kapitelske dvorane (n. pr. Heiligenkreuz, Zwettl itd.). V cerkveno arhitekturo ga razmeroma zgodaj prevzamejo beraški redovi in ustvarijo z njim poseben tip pridigarske cerkve³⁹. Dvoranske cerkve v dvo- ali triladijski obliki srečujemo po vseh evropskih deželah, čeprav doslej še ni zadovoljivo pojasnjen nastanek tega arhitekturnega tipa⁴⁰. Nemčija in Francija se tu potegujeta za prvenstvo in za »izumiteljsko« čast. Medtem ko izvaja G. Dehio⁴¹ nemške primere iz konca XII. stoletja in iz časa prehodnega sloga v Westfaliji in na Bavarskem iz vzorov v jugozahodni Franciji in omenja med temi Anjou in zlasti Poitiers kot dvojne izhodišč, hoče novejša literatura westfalske spomenike prve polovice XIII. stoletja prikazati kot avtohtoni pojav⁴². Kot prva večja dvoranska prostornina v Nemčiji slovi kapela sv. Jerneja v Paderbornu, ki je po tradiciji nastala leta 1017 »per Graecos operarios«, verjetno pa je delo južnoitalijanskih mojstrov⁴³. Sosedna Avstrija ne pozna iz romanske dobe nobene dvoranske cerkve⁴⁴, pač pa se ta tip prav tu zelo bogato razvije pozneje v gotški dobi, da velja Avstrija za eno klasičnih dežel dvoranske arhitekture. Tudi Italiji dvoranske prostornine v romanski in gotški dobi niso bile neznane, vendar se jih je malo ohranilo⁴⁵.

Vendar pa sam pojav dvoranske arhitekture v raznih evropskih deželah še ne po-

Stavbni detajli: kapitel osrednjega stebra, baza osrednjega stebra s podstavkom, brstni kapitel v glavnem portalu, konzola obočne konstrukcije, sklepnik z brstnimi listi v JV obočni poli, profil stenskega portala z lijakastim izlivom

(Foto: M. Zadnikar)

jasni vprašanja našega spomenika, ker ta nastopa v taki obliki, ki pomeni posebno izbran primer cerkvene dvorane, kakor je n. pr. kvadrat specialiteta med četverokotniki. Njena glavna elementa sta kvadratična talna ploskev kot nosilec centralne prostornine, in osrednji stebel, ki to prostornino zgoščuje in nosi enako visoke oboke. Taka prostornina pa je med dvoranskimi stavbami izreden primer. Tip cerkve z enim samim osrednjim stebrom (Einstützenraum, Einsäulenkirche) izvajajo nekateri iz prastarega tipa lesene enoprostorne germanske hiše na kvadratnem tlorisu, ki je imela na sredini močno leseno pokončno oporo, tako imenovani »firststül«, kot ga imenujejo viri VII. in VIII. stoletja, na katerem je počivala streha⁴⁶. To obliko so pozneje prevzele tudi kamnite stavbe in na ta način naj bi se bila prenesla tudi v cerkveno stavbarstvo. Cerkev, pri katerih je ladja v tlorisu kvadrat z osrednjim stebrom (kot nosilcem oboka, so posebno številne v poznogotski dobi v Avstriji, kjer se jih je ohranilo vsaj osemnajst⁴⁷, vendar se razlikujejo od naše v dveh bistvenih momentih: vse imajo poleg kvadratične ladje tudi poseben prezbiterij, ki ga naša cerkev vse do baroka ni imela, in vse so občutno mlajše, nastale od XIV. do XVI. stol. z že gotskimi mrežastimi in zvezdastimi oboki, medtem ko je naša križno obokana. Med vsemi bi bili v tej zvezi zaradi primerjave zanimivi edinole cerkev klaris v Judenburgu, pozidana po sredi-

ni XIII. stol., ki pa je danes podrti, in pa grajska kapela na Albrechtsbergu a. d. Pielach pri Melku, ki je menda še zgodnjegotska s 4 križnimi oboki na osmerokotnem osrednjem stebri. Zelo verjetno pa samo avstrijski primeri ne bodo mogli zadostiti za razumevanje naše arhitekture, kakor je mislil Buchowiecki⁴⁸, ki našega spomenika osebno ne pozna, temveč bo potrebno nadaljnji študij obrniti v nove smeri.

Srednjeveška sakralna arhitektura se v zahodni Evropi izživlja največ v raznih longitudinalnih tipih, medtem ko je centralna zasnova mnogo bolj redka in služi le za posebne namene, kot n. pr. za krstilnice, nagrobne kapele in podobno, ali pa je odraz posebnih regionalnih pogojev in funkcionalnih potreb. To potrjujejo tudi ohranjeni spomeniki romanske arhitekture na Slovenskem.

Kakor so meniški redovi za svoje potrebe ustvarili poseben tip cerkvene stavbe in se je v našem kulturnem prostoru triladijska ravno krita bazilika brez prečne ladje nekako udomačila pri župnijskih cerkvah ter so posamezne pokrajine prevzele in zlasti uporabljale določen tip podeželske podružnice, tako se je tudi grajska kapela zaradi svoje posebne funkcije pogosto izoblikovala v dvonadstropno stavbo, katere nadstropno delitev je narekovala razlika med stanovi, katerim je služila. Tudi posebni stavbni tip, kot ga predstavlja obravnavana slovenjegraška arhitektura, vsaj v zgodnjem času, iz katerega je tudi naš spomenik, kot vaška ali mestna cerkev še ni splošno v rabi in se pojavlja skoraj redoma na pobudo določenega zemljiškega gospoda v središču njegove posesti, največkrat v zvezi z gradom ali sploh z njegovim bivališčem. To dokazujejo nekateri sočasni primeri iz Srednje Evrope, pa tudi zgodovinski momenti v zvezi z našim spomenikom. Naša cerkev ni niti mestna župnijska niti vaška podružnica, temveč je to cerkev zemljiškega gospoda, ki si jo je postavil na svoji zemlji za posebne potrebe. V njej je lahko ne le svoji osebnosti primerno prisostvoval verskim obredom, temveč mu je služila tudi pri izvrševanju njegovih posvetnih slovesnosti, kadar je v njej v spremstvu drugih odličnikov n. pr. izdajal distine in podobno⁴⁹. Izredna arhitektura cerkve, ki ni služila samo navadnemu bogoslužju, temveč tudi v posvetne reprezentativne namene, seveda »in nomine Dei«, je torej izraz te njene izredne funkcije.

Njen arhitekturni tip in s tem umetnostnozgodovinski pojav je kaj nenavaden. Pre-

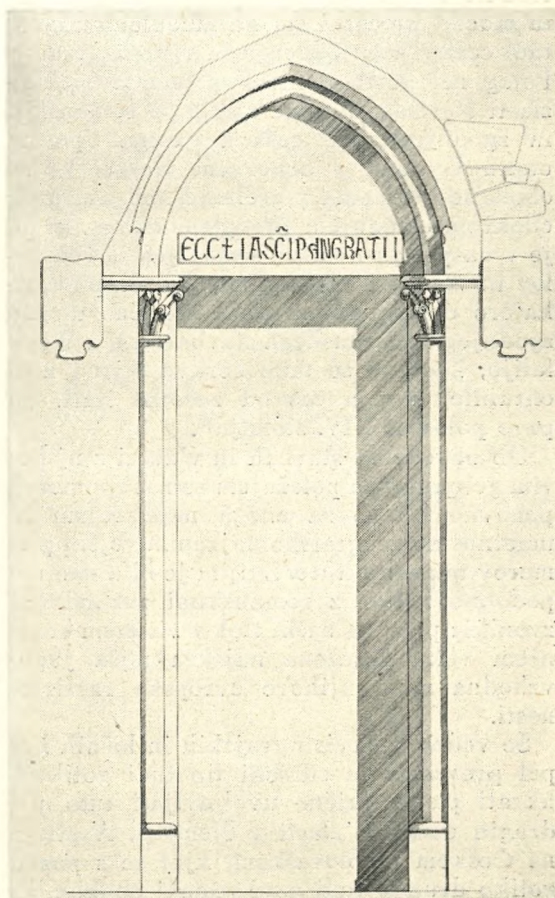
Leta 1936 odkriti timpanon prvotnega glavnega portala
(Foto: M. Zadnikar)

gled evropske spomeniške posesti pokaže, da ga v redkih primerih pozna in ohranja edinole severna Evropa, medtem ko je evropskemu jugu in vsemu sredozemskemu kulturnemu prostoru z eno samo izjemo popolnoma nepoznan. Sredozemska in južnoevropska arhitektura je v skladu s klasičnimi tradicijami, ki tu nikoli niso umrle, antropocentrična, v obravnavanem tipu pa je človek izrinjen iz središča arhitekturnega prostora, ki ga je zavzel osrednji steber. Človek ima v tej arhitekturi podrejeno mesto, ker ga prostor vsega obvlada, kar je tuje evropskemu jugu, kjer je človek merilo vsega, in kaže na severna izhodišča te arhitekture, kar potrjujejo tudi spomeniki, ki so v severni Evropi razmeroma številni. Arhitekturna konstrukcija se navadno zbira v stenah ali ob njih, ko omejujejo kot lupina arhitekturni prostor od zunanjega neskončnega prostora, tu pa je poglavitni konstruktivni člen v obliki osrednjega stebra postavljen v prostoru, ki se okrog njega zgoščuje, beži iz središča na vse strani in se spet vrača vanj. Glavna horizontalna os ne poteka skozi prostor, temveč skozi steber in takó je prostornina sama dvoosna v dveh pravokotno druga na drugo postavljenih in križajočih se smereh. Tradicionalna obočna pola kot sestavni del srednjeveških bazilikalnih in katedralnih notranjščin ni več odločilni element za vtis prostora, temveč na osrednji steber enakovredno in radialno oprti sestav štirih enakih baldahinastih križnih obokov, ki jih steber kot prostorno najbolj sugestivni element druží v celoto, da z njo prekrije prostor in ga navzgor jasno omeji. S temi posebnostmi je taka prostornina v nasprotju s splošno veljavnimi cerkvenimi tipi in ponovno potrjuje svojo posebno funkcijo. Vsi doslej znani zgodnji evropski primeri takih prostornin so nastali kot grajske ali hišne kapele, ali pa so v zvezi s kultom umrlih. V prvem primeru jih morda lahko direktno izvajamo iz arhitekture že poprej omenjenih prostorov profanega značaja v sklopu srednjeveških gradov in samostanov, v drugem pa navezujejo na antične mavzoleje in na njihove idejne naslednike v kriptah pod cerkvenimi prezbiteriji in v spodnjih prostorih alpskih karnerjev, kjer tudi osrednji steber nosi obok nad seboj. Zanimivo je in morda celo ne brez vsake zveze z našo arhitekturo, da je pod prezbiterijem bližnje sožupne cerkve sv. Radegunde, katere arhitektura ne sega preko XVI. stoletja nazaj, z južne strani od zunaj dostopen obokan prostor z osrednjim stebrom, ki je svojčas

verjetno služil za osuarij poleg drugih, ki jih še vizitacije 17. stoletja omenjajo na pokopališču okrog cerkve.

Kot že povedano, je tip naše arhitekture evropskemu jugu z Italijo, Francijo in Španijo popolnoma tuj. Edino izjemo predstavlja zapuščena cerkev San Baudel de Berlanga severovzhodno od Madrida, ki izvira po vsej verjetnosti še iz XI. stoletja in je tako sploh najstarejši znani spomenik tega tipa⁶⁰. Sredi kvadratične ladje stoji masiven okrogel steber, od katerega se pno v polkrožnih lokih po diagonalah in simetralah pravokotne oproge, na katerih sloni proti sredini z vseh strani se dvigajoč kupolast obok. Hkrati je to eden najstarejših rebrastih obokov sploh.

Drugi primerjalni spomeniki pa so vsi razvrščeni po severnih evropskih deželah od Bavarske do vzhodne Nemčije in do Švedske. Med najjužnejšimi je Friedersried (bav. Oberpfalz), kjer je ladijski prostor združen z zahodno emporo tipa bavarsko-čeških grajskih kapel. Obok in osrednji ste-

Rekonstrukcija prvotnega glavnega portala
(risal arh. T. Bešter)

ber iz XIII. stoletja sicer nista ohranjena, izpričana pa sta s profilom pilastrov v glavnih oseh sten in s služniki v kotih. Zanimivo je tudi, da vodijo na zahodno emporo iz cerkve v debelimi stene speljane stopnice, ki pa so bile prvotno verjetno dostopne tudi naravnost od zunaj po lesenem hodniku, ki je povezoval kapelo s stanovanjem zemljiškega gospoda⁵¹. Podobno situacijo imamo tudi na Malem gradu v Kamniku, kjer je bila zgornja grajska kapela skozi ohranjeni polkrožni portal v zahodni steni in po lesenem mostovžu direktno povezana z gradom. Per analogiam zato tudi oba omenjena primera lahko dobro podpreta samostojno postavljeno rekonstrukcijo prvotne funkcije stenskega portala pri našem spomeniku. — Nekako istočasna je cerkev v Vielst (Mecklenburg — Schwerin) pri Warenu v severovzhodni Nemčiji iz ca. 1230-50 s 4 križnimi romanskimi grebenastimi oboki na osrednjem okroglem stebru⁵². — Dvonaštrpna grajska kapela v Freiburgu a. d. Unstrut na Saškem ima v zgornji kapeli na osrednjem snopastem stebru s 4 križnimi rebkastimi oboki obokan prostor iz ca. 1230⁵³ in močno istočasni sta na Mecklenburškem tudi cerkvi v Friedbergu in v Recknitzu. — Poleg nekaterih danskih primerov⁵⁴ pa je zlasti številna skupina kakih 50 romanskih in zgodnjegotskih cerkva našega tipa na otoku Gotland v Severnem morju, ki so obokane večinoma z grebenastimi križnimi oboki na osrednjem okroglem stebru, ki pa je v nasprotju z našim sestavljen iz več delov in vsakega enako debel. Ta skupina, za katero domnevajo zveze s klasično deželo zgodnjega dvoranskega stavbarstva, z Westfalijo, kjer pa se take cerkve očitno niso ohranile, obsega čas od začetka XIII. do prve polovice XIV. stoletja⁵⁵.

Ob navedenih stavbah in v zvezi z njihovim geografskim položajem se naš spomenik ponovno izkaže za enega najstarejših in umetnostno geografsko najzanimivejših primerov te arhitekture. Z njim je bila namreč podobno kakor z romanskimi »vzhodnimi zvoniki« prav na naših tleh v visokem srednjem veku dosežena najskrajnejša jugovzhodna meja njihove evropske razširjenosti.

Se vedno v okviru grajskih in hišnih kapel prevzame ta stavbni tip tudi gotika⁵⁶, hkrati pa se prične uveljavljati tudi pri drugih cerkvah zlasti v Nemčiji, Avstriji, na Češkem in Slovaškem, kjer se s pozno gotiko družijo tudi novi sestavi obokov, ki mu dajejo nov prostorninski izraz. Koliko so pri tem sodelovali beraški redovi s po-

dobnimi prostornimi težnjami, doslej še ni pojasnjeno. Naša stavba pa stoji še z nekaterimi nedvomno na začetku te zanimive razvojne vrste.

Nobenega dvoma ni, da je mogel biti pobudnik tako ambiciozne stavbe v središču svoje slovenjegraške posesti edinole oglejski patriarh Bertold. Vemo namreč, da se je osebno zanimal za verske in cerkvene razmere v naših krajih, ki jih je tudi pogosto obiskoval. Tako je med drugim leta 1237 nameraval ustanoviti novo škofijo v Gornjem gradu, leta 1228 je osebno v Beli krajini utrdil oglejsko cerkveno organizacijo, sodeloval je pri ustanavljanju novih samostanov, tako v Velesovem in v Studenicah, za njegovega vladanja so prišli v naše kraje pridigarski redovi, ki so tu razvili napredno arhitekturo itd.⁵⁷ Šele podrobnejša raziskovanja bodo morda pojasnila, če ni med našim spomenikom in med Studenicami, ki se tudi vežejo na Bertoldova gradbena prizadevanja, celo ožja delavniška sorodnost, na kar bi morda kazal poprej omenjeni vrstni profil portalnega ostenja, ki ga doslej iz tega časa nikjer drugje ne poznamo.

Očitno pa je bila Bertoldu prav stara rodbinska posest v Slovenjem Gradcu posebno pri srcu. V tamošnjem novem trgu, ki je tudi andeška ustanova, je Bertold 30. aprila 1251 tik pred svojo smrtjo posvetil svoji nečakinji sv. Elizabeti na čast cerkev, ki je v jedru bržčas še danes ohranjena, in je ob tej priložnosti izdal tudi listino, s katero je vso svojo slovenjegraško lastnino prepustil oglejski cerkvi⁵⁸. Že spredaj smo omenili, da je zaradi neke slovenjegraške cerkve odrekel podporo belinjskemu opatu, ki se je pritožil pri njem, češ da mu kratijo pravice do nje⁵⁹. Ker pa že iz starejših listin vemo, da so belinjskemu samostanu stalno izpodbijali pravice do cerkve sv. Pankracija⁶⁰, tudi sedaj ne more biti dvoma o tem, da je šlo za isto cerkev, ko je Bertold odrekel svojo pomoč, in ne morda za cerkev sv. Elizabete v novem slovenjegraškem trgu. Zato tudi omenjena lista iz l. 1246 še bolj potrjuje ožji odnos Bertoldov do našega spomenika in se pridružuje mnogim drugim momentom, ki govorijo za to, da je »ecclesia sancti Pangratii« v opisani obliki nastala po njegovi zaslugi.

Na najbolj mikavno vprašanje, kdo je njen graditelj in od kod njena izredna arhitektura, pa vsaj za sedaj še ne bo mogoče dati zadovoljivega odgovora. Ni izključeno, da je arhitekturno idejo zanjo posredoval Bertold iz dežel, kjer je bil ta stavbni tip

že poznan in že ponovno uresničen, za kar bi morda še najbolj prihajala v poštev Bertoldova rodbinska domovina Bavarska, k čemer so lahko kot pozitivni moment poleg funkcionalnih potreb prispevali še neki posebni razlogi. Obstoječi monolitni trup stebra, če mu pripišemo antično poreklo⁶¹, bi lahko bil eden takih posebnih razlogov pri izbiri stavbnega tipa, saj je s svojim monumentalnim pojavom kot kamnoseška mojstrovina naravnost vabil, da ga nekje ponovno stavbno uporabijo tako, da bo prišel do polne veljave.

Tako je bil po Bertoldovi zaslugi na naši zemlji uresničen napredni spomenik srednjeveške arhitekture, ki je eden redkih ohranjenih in hkrati najbolj proti jugovzhodu pomaknjen primer v vsej Srednji Evropi. Z njim hrani naša spomeniška posest eno najpomembnejših in najavbljivejših srednjeveških arhitektur, ki vzbuja v luči vsega povedanega prav v zadnjem času kar evropski interes.

Opomba: Za mnoge strokovne nasvete in opozorila pri pisanju te razprave se iskreno zahvaljujem g. docentu dr. E. Bachmannu, München, ki je kot eden najboljših poznavalcev tega zanimivega problema evropske umetnostne zgodovine z zanimanjem in kolegično spremljal moje delo.

OPOMBE

1. Za navedene arheološke podatke in opozorila se prav lepo zahvaljujem univ. asistentu J. Šašlu. — 2. M. Kos: Gradisce in Gradec v slovenskem srednjem veku, GMS XXII, Lj. 1941, 116 sq. — 2a. F. Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev IV, št. 477. — 3. M. Kos: Stari trg in sorodna krajevna imena, Geografski vestnik V-VI, 1929-1930, 160 sq. — 4. A. Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark III, 180. — 5. F. Kos: Gradivo IV, št. 20 in str. XLIX. — 6. Gradivo IV, št. 492. — 7. Gradivo IV, št. 544. — 8. Gradivo IV, št. 550a. — 9. Gradivo IV, št. 611. — 10. Gradivo IV, št. 718. — 11. Gradivo IV, št. 722. — 12. n. pr. I. 1227 se omenja »Bertoldus plebanus de Grez« — Gradivo V, št. 466. — 13. L. 1226 izdani listini »in castro Windeschgrez in domo plebani« — Gradivo V, št. 435 in 436. — 14. »super capella de Grez« — Gradivo V, št. 878. — 15. Der Kirchenschmuck XI, Graz 1880, 102, 107, 109. — 16. Carl Schmutz: Historisch-topographisches Lexicon von Steiermark I, Graz 1822, 44. — 17. »Römerstrassen von Drau- ins Murgebieth«, Carinthia XLVIII, 1898, 122. — 18. Karlmann Tangl: Windischgratz und die Herren von Windischgratz, MHVSt XII, Graz 1863, 143 sq. — 19. Hans Petschnig: Über einige Kirchen in Steiermark, Die öst. ung. Monarchie in Wort und Bild — Steier-Lexikon von Steiermark I, Graz 1878, 21. — 21. Davorin Trstenjak: Zgodovinske črtice o nekdanji provinciji Windischgraz — Starost cerkve sv. Pankraca itd., Kros II, Celovec

1882, 591 sq. — 22. H. Petschnig: Die Architektur in Steiermark, Die öst. ung. Monarchie in Wort und Bild — Steiermark, Wieu 1890, 310. — 23. V. Travner — E. Baumgartner: Naši srednjeveški novci, ČZN XXV, 1930, 163. — 24. E. Baumgartner: Kovnici Slovenj Gradec im Kamnik v dobi Andechs-Merancev, ČZN XXVIII, 1933, 18 sq. — 25. W. Buchowiecki: Die gotischen Kirchen Österreichs, Wien 1952, 421. — 26. G. M. Vischer: Topographia Ducatus Stiriae, Graz 1681. — 27. Vizitacija 31. VII. 1600, KALJ: »Ecclesia est in monte Pancratiano, intra muros antiquae arcis pulcherrimae situata: figura quadrata et absque choro constructa pulchra et valida fornice, quae columna marmorea in medio templi inclinas recumbit...« — 28. »Ecclesia haec in monte, Pancratiano dicto, sita est, intra muros arcis antiquae, figura quadrata, sine choro, tota habet fornice, et innititur magna columna marmorea ex uno lapide...«, KALJ. — 29. Viz. prot. za leto 1631 str. 94/II: »Ipsa ecclesia non habet chorum«. — 30. »Visitata est Ecclia. quae orientem versus est in quadro posita. Alta est oubitis 24, longa a maiori porta versus orientem 26, lata a parte septentrionali ad merid. latus etiam 26 cubitis, tota sub firmo uno fornice, qui sup. marmorea columna ex albo marmore supra bicubitale quadrum, locata cubitorum undecim de uno solo et integro lapide... Pavimentum est integrum et Ecclia. sicca ac lucida, habens fenestras amplas et longas ad orientem... ad meridiem sunt amplae duae rotundae...« (cubitus = 44.4 cm). — 31. Vizit. protokol za leto 1684 str. 286. SkALJ: »Ecclesia haec est quadrangularis pulchrae structurae, in medio habet Columnam altam marmoream totius Eccliae pavimentum sufferentem...« — 32. A. Choisy: Histoire de l'architecture II, 364, profil S. — 33. ZUZ XIV, 1936/37, 56. — 34. Vizitacija I. 1652. SkALJ: »Campanile est foris extra Eccliam. in una veteri firmissima turri«. — 35. Vizit. zap. I. 1652 str. 26, KALJ f. 52: »Turris campanilis, quia turpiter ruinata, a summo usque ad pavimentum demolito per medium muro, patet pro ingressu, ideo claudenda est et decenter una porta efformanda pro hoc ingressu. Et gradus ad portam lateralem videntur ruinati et reparandi.« — 36. Vizit. zap. za l. 1669, SkALJ: »Noviter aedificata est turris murata firma«. — 37. n. pr. Krancelj nad Skofjo Loko, Žužemberk, Stari grad pri Novem mestu. — 38. F. Stelê: Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, ZUZ XV, 1938, 1-43. — 39. R. K. Domin: Die Bettelordenskirchen in Österreich, Baden bei Wien 1935, 150 sq. — 40. W. Buchowiecki o. c. str. 61. — 41. Geschichte der deutschen Kunst I, Berlin-Leipzig 1919, 274 sq in 295. — 42. H. R. Rosemann: Die westfälische Hallenkirche in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Zeitschrift für Kunstgeschichte I, Berlin-Leipzig 1932, 203-227. — 43. M. Hautmann: Die Kunst des frühen Mittelalters, Propyläen-Kunstgeschichte VI, Berlin 1929, podoba XX. — 44. W. Buchowiecki o. c. str. 62. — 45. Dehio-Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes I, Stuttgart 1892, 450-452. — 46. W. Buchowiecki o. c. str. 44. — 47. W. Buchowiecki o. c. str. 45-46. — 48. o. c. str. 421. — 49. Izdajanje listin se je pogosto vršilo v cerkvah ali pred njimi. V Kamniku, ki je bil tudi andeška posest, je isti patriarh Bertold I. 1250 izdal neko listino »in capella superiori castri inferioris, to je v zgornji kapeli na Malem gradu« — F. Schumi: Urkunden und Regestenbuch... II, str. 139, št. 174. — 50. B. Bevan: History of spanish architecture, London 1938, 43-44, pod. XVI. — 51. G. Dehio: Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler III, Berlin 1925, 150. — 52. Podatki v G. Dehio: Handbuch... II, Berlin 1926, 496 v pogledu oboka niso točni (E. Bachmann). — 53. G. Dehio: Handbuch... I, Berlin 1924, 145. — 54. A. Michel: Histoire de l'art I/2, Paris 1921, 534. — 55. Po sporočilu E. Bachmanna v zasebnem pismu z dne 30. I. 1957. — prim. tudi A. L. Romdahl-J. Roosval: Svensk Konsthistoria, Stockholm 1913, 111. — 56. n. pr. kapela sv. Tomaža »am Römliche« v Regensburgu iz zač. 14. stol. z enim najzgodnejših zvezdastih obokov v južni Nemčiji — G. Dehio: Handbuch... III, Berlin 1925, 448. — 57. Prim. J. Gruden: Zgodovina slovenskega naroda II, 186-492; M. Kos: Oglejski patriarhi etc., ČZN XLIII, Maribor 1917, 1-44; Pio Paschini: Storia del Friuli II, Udine 1935. — 58. J. Zahn: UB III, št. 88, str. 153. — 59. F. im M. Kos: Gradivo V, št. 878. — 60. F. Kos: Gradivo IV, št. 611. — 61. R. Egger: Ausgrabungen im Nomicum 1912/13. Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes XVII, Wien 1914, Bbl. 64.

GOSPODARSKI POLOŽAJ RIBNIŠKIH PODLOŽNIKOV V ZAČETKU XIX. STOLETJA

MAJDA SMOLE

Ribniški okoliš je v začetku XIX. stoletja tvoril del novomeškega okrožja in mejil na Blokah in Snežniku na postojnsko okrožje. Štel je 9000 prebivalcev, ki so bili po pretežni večini mali kmetje in kajžarji. V župniji Ribnici, vikariatih Loški potok in Sodražica ter lokaliji Dolenja vas so v začetku XIX. stoletja že popolnoma prevladovali lastniki tretjinskih kmetij ali domcev, četrtinskih kmetij in kajž. V Nemški vasi, ki je štela 85 hiš, je bilo na primer 37 četrtgruntarjev (Viertelhuebler) in 11 kajžarjev, v Dolenji vasi sploh sami četrtgruntarji in kajžarji, v Sodražici pa je od skupnih 65 podložnikov bilo 28 kajžarjev, 20 jih je imelo četrtinske kmetije, 5 pa domce. Na hribovitem, hladnem in nerodovitnem ozemlju so se mogli ti mali kmetje preživljati z lastnimi pridelki le sedem do osem mesecev v letu; gojili so predvsem krompir in strniščne sadeže, medtem ko je žito uspevalo le v neznatni meri. Ker ribniški podložniki z dohodki od kmetijstva niso mogli izhajati, kaj šele izpolnjevati svoje obveznosti do zemljiškega gospoda, so se morali ukvarjati s trgovanjem in obrtjo.

Trgovali so z južnim sadjem, ki so ga kupovali v Trstu in ga prodajali na Dolenjskem zlasti v Novem mestu ter na Hrvaškem. Obratno pa so na hrvaškem nakupovali konje, prašiče, ovce in koze in jih prodajali v Trstu in na Goriškem. Kupčevanje z južnim sadjem je močno nazadovalo zaradi poostrenih carinskih predpisov. Mnogi so se ukvarjali z žitno trgovino na drobno. Tovorili so žito iz Karlovca in ga razprodali na tedenskem sejmu v Sodražici, oskrbovali pa z njim deloma tudi sosedno postojnsko okrožje. V Bakar ali na Reko so hodili po sol in krošnjariji z njo po novomeškem okrožju. Od ribniških krznarjev so jemali kožuhe in jih nosili na prodaj celo na Štajersko tja do Drave.

Pomembnejši vir dohodkov kot kupčija je bila obrt. Najvažnejši obrtni panogi sta bili lončarstvo in izdelovanje škatel oziroma sit in rešet. Osredotočili sta se v predelih, v katerih je bila zemljiška posest najbolj razdrobljena.

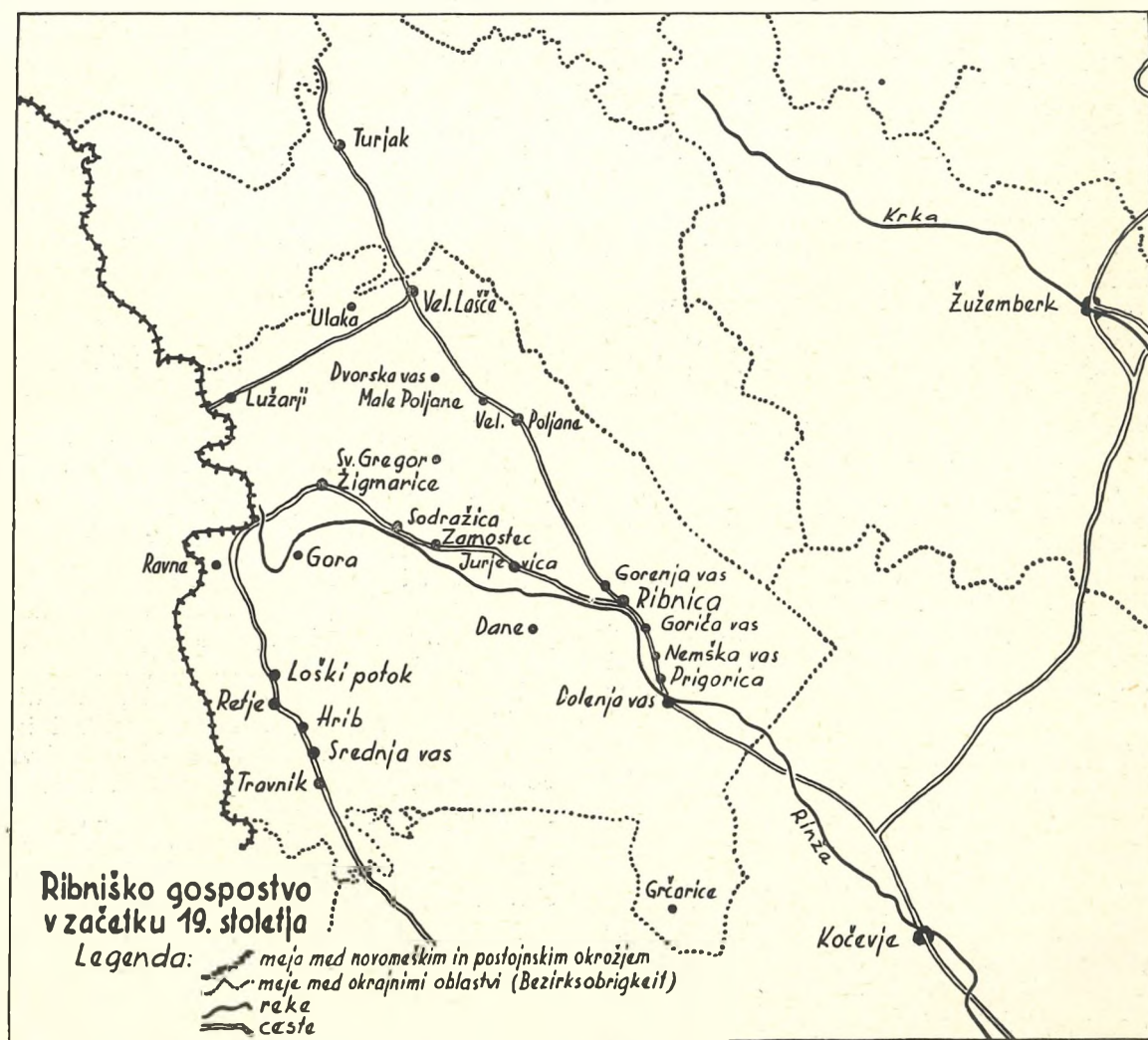
Lončarji so prebivali v petih vaseh lokalije Dolenja vas. Z lončarsko obrtjo se je ukvarjalo 250 družin, povečini četrtgruntarji in kajžarji. Ilavico so kopali na veliki bližnji gmajni ter žgali iz nje pečnice in

navadno kmečko posodo, s katero so oskrbovali novomeško, postojnsko in goriško okrožje, vso Hrvaško in Primorsko s Trstom. Od kmetov so za lonce dobivali v zameno žito. Letno so lončarji zaslužili 10.000 goldinarjev.

Središče lesne obrti je bilo v hribovitem ozemlju vikariata Loški potok. Tu se je okoli 100 družin bavilo z izdelovanjem lesenih škatel in obodov za sita in rešeta. Škatle, ki so služile kot embalaža za drogerijsko blago, so pošiljali v Trst, Benetke in Levanto; po letu 1806, ko je Napoleon proglasil celinsko zaporo, da bi preprečil trgovske stike med evropsko zemljino in Anglijo, je izvoz v Benetke in na bližnji Vzhod popolnoma prenehal. Obode za sita in rešeta so izdelovali iz smrekovega in jelovega lesa in jih prodajali tako imenovanim »deželanom«, to je prebivalcem župnije Ribnice in vikariata Sodražice, kjer je bilo okoli 300 družin zaposlenih s pletenjem sit in rešet. Dna za sita niso izdelovali sami, temveč so hodili ponje v Stražišče in Kranj, pač pa so sami pripravljali iz leskovih šib vitre za rešeta. Vsa družina se je ukvarjala s tem delom. Izdelke so naložili na voz in z njimi krošnjariji po vsej Kranjski, Koroški, Štajerski do Gradca, po Hrvaški, Slavoniji, Goriški, Trstu in Reki; spotoma so tam, kjer so dobili ustrezen les, delali nove obode in iz njih sita in rešeta ter se vračali domov šele po več mesecih; včasih so ostali na poti tudi pol leta. Revnejši »deželani«, ki niso premogli voza, so nosili svoje obode, vitre, dna za sita in škatle kar na hrbtu, izgotavljali sita in rešeta, kjer so naleteli na odjemalce, in se vračali domov po nov tovor. Toda kupčija je precej nazadovala, ko so leta 1809 zasedli Kranjsko Francozi; v Avstriji so poslej Ribničanom kot tujim podložnikom precej oteževali trgovanje. Vedno večje težave so imeli tudi z dobavljanjem smrekovega in jelovega lesa, ki ga je začelo primanjkovati in so ga morali za drag denar kupovati v oddaljenih predelih na Snežniku, v Čabru in drugod. Krošnjarji, ki so prodajali lonce, sita in rešeta, so jemali s seboj svoje komaj osem do desetletne sinove, da so se ti pravočasno spoznali s kraji in prometnimi razmerami. — Izdelovalci škatel in obodov v Loškem potoku so zaslužili letno do 5000 gld., »deželani« s siti in rešeti pa do 20.000 gld.

Okrog 5200 goldinarjev letnega dohodka je nudil ribniškemu prebivalstvu lov na polhe, ki so bili posebno številni v pretežno bukovih gozdovih gospostev Logatec, Planina, Bistra, Postojna, Snežnik, Turjak, Čušperk, Ribnica, Kočevje, Žužemberk in Ruperče. Lov na polhe se je začel v mesecih avgustu in septembru, ko je dozorel žir in so se polhi šele prav razmnožili. Lovili so jih v temnih nočeh s posebnimi lesenimi pastmi, tako imenovanimi skrinjicami, ki so imele štirikotno obliko, okroglo odprtino in železno vzmet; vaba, običajno kosček v olivnem olju namočenega jabolka ali hruške, je bila v notranjosti skrinjice. Vsak polhar je imel 30 do 40 takih skrinjic, ki jih je s posebnimi palicami pritrdil na bukova debela v območju četrt ure hoda okoli ognja, ki ga je zakuril v gozdu. Kadar je bil lov ugoden, je moral polhar večkrat obiti svoj revir, pobirati ujete polhe iz pa-

sti in te znova nastavljati; tako je zjutraj prinesel domov do 100 in več polhov. Zelo izdaten je bil lov tudi spomladi. Polharji so mamreč dobro poznali prezimovališča polhov; spomladi so jih z dimom in ognjem prepodili iz razpok in votlin ter jih polovili v različne pasti, ki so jih nastavili pred votlinami. Spomladi ujete polhi so imeli še prav posebno dobro krzno. Vendar polhov niso lovili le zaradi krzna, temveč tudi zaradi mesa in tolšče, ki so jo stopili in porabili mesto slanine za zabelo, meso pa so prekadili podobno kot klobase. — Krzno so prodali krznarjem v Ribnici in Ložu; ti so odstranili s kož še preostalo tolščo in jo porabili za razsvetljavo, očiščene kože pa sešili po 30 do 100 kosov skupaj v tako imenovane »table«, ki so jih prodajali Kočevarjem, ti pa so jih odnašali na Dunaj. Ob dobrih letinah žira so polharji ujeli več milijonov polhov; en sam krznar v Ribnici

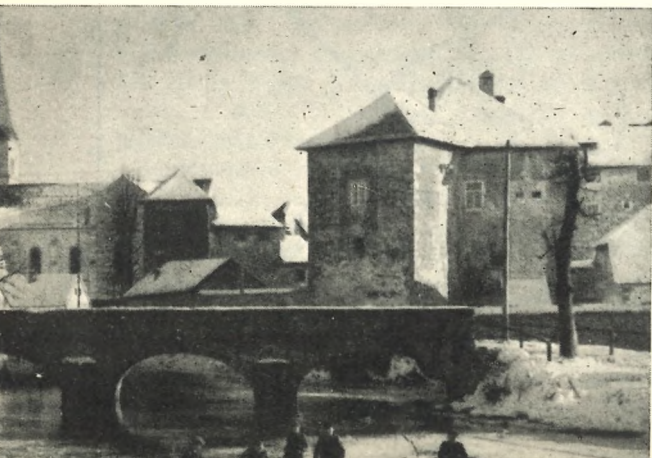

je tedaj zbral 170.000 poljšjih kož; vendar je bil lov tako izdaten le vsako sedmo leto, v ostalih šestih letih je bilo polhov mnogo manj ali pa celo nič. Povprečno so nalovili letno do 450.000 polhov in jih prodali bodisi surove po 30 krajcarjev za sto kož ali pa sešite v »table« v vrednosti enega in pol goldinarja.

Postranski zaslužek ribniškega podložnika od trgovine in obrti je postajal v času napoleonskih vojn, zlasti po letu 1806, vedno bolj pičel. Splošna gospodarska kriza, ki jo je povzročila v Evropi celinska zapora, je imela za posledico tudi propad domače obrti, ki se še dolgo po končanih vojnah ni opomogla. V predelih, ki so bili glede kmetijstva popolnoma pasivni, sta postajali revščina in stiska prebivalstva vedno hujši. Štiri leta po obnovitvi avstrijske oblasti na Kranjskem, leta 1817, je beda prebivalstva na Dolenjskem in še posebej v ribniškem okolišu tako narasla, da je vzbudila pozornost dunajske vlade, ki se je začela zanimati za vzrok težke gospodarske krize v tem delu Kranjske. Po posredovanju gubernija je dunajska vlada naročila novomeškemu okrožnemu glavarju, naj glede tega zasliši zemljiške gospode, ki so zavzeti za javno blaginjo in lahko izrečejo nepristransko sodbo. Med zemljiškimi gospodi, katerim je novomeški okrožni glavar prisojal omenjene lastnosti, je bil tudi ribniški graščak Anton Rudež. V svojem odgovoru na vprašanja dunajske vlade je bil Rudež za čuda odkritosrčen, ko je ugotavljal vzroke skrajno neugodnega gospodarskega položaja svojih podložnikov, in nekoliko smešno originalen pri navajanju sredstev, ki naj bi pomagala prebroditi gospodarske težave.

Po Rudeževem mnenju so večletne slabe letine bile važen, vendar ne edini vzrok za revščino in stisko kmeta. Vsaj toliko kot slabe letine so zakrivila žalostni gospodarski položaj kmeta tudi fevdalna bremena, ki so daleč presegala dohodke kmetij. Ubogi kmet je potem, ko je poravnal obveznosti do zemljiškega gospoda, ostal često brez

najpotrebnejšega živeža. Marsikateri stradajoči kmet je vzel od premožnejšega soseda mernik ovsa z obljubo, da mu bo ob žetvi vrnil mernik pšenice, ali pa je svojo, še nepožeto pšenico prodal po pet goldinarjev mernik v času, ko je stal mernik pšenice deset goldinarjev, ali pa je zastavil bodočo žetev, oziroma donos od vinograda. Razumljivo je, da je kmet spričo takih razmer izgubil pogum in je le nerad opravljal delo, katerega sadove so izčrpale dajatve. Njegova pridnost je pojenjala, polje je obdeloval slabo, živino je zanemarjal in posledica je bila še večja stiska in revščina. Med vsemi fevdalnimi bremenmi je kmeta najbolj hromila tlaka, ki v pretežni večini Dolenjske še ni bila prevedena v denarno dajatev. Posledica tega je bila, da je ostajalo več tisoč delovnih rok vsaj dve tretjini dneva brez dela, kajti tlačansko delo je kmet opravljal le nerad in z odporom ter je delal na tlaki le toliko, kolikor so ga prisilili; tlačan je ves dan opravil komaj toliko dela kot plačan hlapec v eni tretjini dneva. Še huje od fevdalnih služnosti so kmeta težili državni davki, ki so se prav v začetku drugega desetletja XIX. stoletja podvojili ali celo potrojili. To povečano obdavčenje je v zvezi s pogubnim načinom pobiranja skoraj povsem uničilo kmeta, zlasti ker je bila tudi razdelitev davkov skrajno pomanjkljiva in brez pravega sorazmerja. Razen tega pa je bilo po sodbi Rudeža, ki se pri tem sklicuje na splošno javno mnenje, zvišanje davkov v marsikaterem pogledu neutemeljeno, kajti izdatke države bi bilo mogoče omejiti, če bi bila administracija smotrneje urejena. Rudež pravi dobesedno: »Pred 30 leti so bile v eni pisarni zaposlene tri ali štiri osebe, ki so zadoščale za uradovanje, sedaj pa je v isti pisarni deset ali dvanajst uslužbencev, ki porabijo tri ali štirikrat več papirja, ne opravijo pa nič več dela. Uradi so prenapolnjeni z uradniki za posle in pisarije, ki so povečini brez koristi in odveč. Več kot polovico teh uradnikov bi mogli pogrešati, če bi bili drugi bolj sposobni, delavni in pridni, ampak tega žal mi, ker pri nastavitvi ne odločata pridnost in sposobnost, temveč patronanca in protekcija. Katedralna posest ne prinaša erarju niti polovico tega, kar bi mogla ob pametni in enostavni administraciji. Kar počenjajo uradniki pri gradnjah in podobnih delih erarja, je že prav spotikljivo. Kar bi mogel privatnik izpeljati s

Ribniški grad

1000 goldinarji, to stane erar najmanj 3000 goldinarjev. Tako pridejo uradniki do denarja, do blagostanja in izobilja, česar na pošten način ne bi mogli doseči. Velika, draga in zgrešena podjetja ne uspevajo in brez koristi požirajo ogromne vsote. Na ta in podoben negospodarski način poteka doma vse javno gospodarstvo. Na ta način gredo v izgubo milijoni, ki bi se bogato obrestovali, če bi jih porabili za razbremenitev kmeta, izboljšanje kmetijstva, napredek industrije in povečanje splošne blaginje.

Ko je Rudež tako ožigosal javno upravo z izgovorom, da smatra za svojo dolžnost, da sporoči vladi splošno javno mnenje, je obrazložil, kaj bi storil, da bi »mlačnega in lenega Dolenjca vzpodbudil k delu in večji aktivnosti.«

»Ker poznam posebnosti zemlje, značaj, težnje in slabosti kmeta,« pravi Rudež, »bi poskusil z naslednjimi ukrepi:

Posebno pozornost bi posvetil poljedelstvu in živinoreji. Ukazal bi iztrebiti vinsko trto tam, kjer so tla ugodna za poljedelstvo, in tako pridobljeno zemljo posejal z žitom in deteljo ali pa posadil krompir, kajti na Dolenjskem vinogradništvo ne prinaša takih koristi, da bi se moglo meriti s poljedelstvom. Skušal bi izboljšati sadjerejo, ki je na Dolenjskem na zelo nizki razvojni stopnji. Pri hišah, hlevih in ograjah je mnogo prostora, kjer bi mogla rasti in dobro uspevati sadna drevesa kot slive, jablane, hruške itd. Dokler bi ne bilo pri vsaki hiši sadovnjaka, naj bi bila kmečkim sinovom prepovedana poroka in prevzem gospodarstva. Vsak kmečki fant bi moral letno zasačiti šest do sedem sadnih dreves in dokazati, da je to nalogo res izvršil. Vsaka občina naj bi ob sodelovanju cerkvene in svetne gosposke razdelila svoje prebivalce v deset razredov glede na marljivost in zaničnost pri negovanju živine, obdelovanju polja, oskrbovanju travnikov in sadovnjakov. Najbolj zanični gospodarji bi naj

bili uvrščeni v deseti razred, ki bi moral vedno obsegati vsaj 20 posestnikov. Le-te naj bi javno ožigosali, jim vzeli pravico soodločanja v občinskih zadevah, njihove sinove pa brez izjeme potrdili k vojakom. Če bi v naslednjem letu pri ponovni razdelitvi prebivalstva najslabši gospodarji ne dosegli boljšega razreda, naj bi jim prodali posestvo na dražbi in jih z družino vred izgnali iz občine. Pri tej klasifikaciji prebivalstva naj bi sodelovala duhovščina, ki bi tako opravila koristnejši posel, kakor pa da navaja podložnika k prenapetemu pobožnjaštvu in nadzemski popolnosti, kar je vse škodljiva izguba časa. Za spodbudo in pouk Dolenjca naj bi poklicali nekaj rodbin z Gorenjskega, kjer poljedelstvo, sadjereja, tkalstvo in druge obrti prav posebno cveto, in jih naselili na kameralni posesti. Vzglede takih pridnih in delavnih ljudi bi gotovo ne ostal brez učinka pri dolenjskem kmetu.«

Kot vidimo, je Rudež iskreno želel izboljšati položaj podložnika na Dolenjskem. Nekateri njegovi predlogi so bili trezni in premisleka vredni, toda zamisel o klasifikaciji prebivalstva glede na razvojno stopnjo njihovega gospodarstva je bila nesmiselna in bi prinesla kmetu več škode kot koristi, zlasti ker je način, po katerem naj bi se klasifikacija izvedla, dopuščal nezasišane in nepopravljive krivice. Teh predlogov oblast tudi ni upoštevala, vsaj v ribniškem arhivu ni odgovora na Rudeževo poročilo, ki je ohranjeno v osnutku s pripombo, da je bilo 4. avgusta 1817 odposlano novomeški kresiji.

VIRI:

Rudež Anton: Statistische Bemerkungen aus Krain, 1810 junij 25. — Rudež Anton: Beantwortung der mit löblichen kreisamtlichen Verordnung von 13. Juli l. J. vorgelegten Fragen, die andauernde Armuth eines Theils der Untherthanen in Neustadtler Kreise und die Wegräumung ihrer Ursachen betreffend, 1817 avgust 4. (Oba referata sta v arhivu gospostva Ribnice, fasc. Korespondenca-dopisi uradov; brez signature, ker arhiv še ni dokončno urejen). — Urbarji ribniškega gospostva za leta 1798—1810, 1818—1829.

NOVOMEŠKI SPOMINI

JOS. WESTER

Tri dobe sem preživel v Novem mestu, tri triletke, ki so se odražale vsaka v drugačnem družbenem okolju. Prva (1882—1885) sega v moja deška leta, ko sem bil učenec na ondotni ljudski šoli, kjer so takrat poučevali očetje frančiškani; druga (1900—1902) obsega leta, ko sem bil profesor na stari, še avstrijski gimnaziji; tretja (1918—1921) pa, ko sem kot ravnatelj deloval že v novem gimnazijskem poslopju prejšnje Jugoslavije.

Spomini, ki jih hočem v naslednjem obnoviti, so resda bolj osebneга pomena, vendar so vsaj skromen prispevek h kroniki dolenj-

ske metropole. V prvem obdobju je bilo Novo mesto še idilično provincialno mesto brez železniške zveze; v drugi, v začetku novega stoletja, je živiljenje v njem že živahnije potekalo; v tretji, po končani prvi svetovni vojni in po državnem preobratu, pa je s političnim preokretom dobilo povsem nov obraz.

Samoumevno se v teh spominih odražajo predvsem šolske razmere, vendar nudijo pogled tudi v takratne kulturne in družabne prilike — pestri kamenčki so to v mozaiku novomeške kronike.

I. Ljudskošolska doba (1882—1885)

Utegnil bi kdo vprašati, kako da so me poslali v ljudsko šolo v Novem mestu. Moj oče, po rodu Gorenjec z Bleda, je bil oskrbnik Barbove graščine v Radeljci pri Bučki na Dolenjskem. Početni šolski pouk (1880 do 1881) mi je dajal učenik Fran Fabjančič v enorazrednici na Bučki. Naziv učitelj tiste čase še ni bil v rabi; rekali smo mu učenik ali pa šolmošter. Leto nato so me starši oddali v Sodražico, rojstni kraj moje matere, kjer sem v hiši starega očeta prebil drugo polletje 1881/82 kot učenec 2. razreda. Prejel sem sicer ugodno letno spričevalo, a vendar so me jeseni 1882 vpisali zopet v 2. razred deške ljudske šole v Novem mestu. Tako sem postal »prostovoljen« ponavljaj. Razlog za to izgubo enega šolskega leta vidim edino v tem, da je bila nemščina na novomeški šoli že od 1. razreda dalje obvezen učni predmet, medtem ko se je na sodraški šoli sploh nismo učili. Zato za 3. razred nisem bil dovolj sposoben in sem moral 2. razred zaradi nemščine ponavljati.

Na novomeški deški šoli so poučevali samo redovniki frančiškani. V 2. razredu mi je bil učitelj p. Gizlen Sedlaczek, ki mi ni ostal v jasnem spominu. Le toliko še vem, da se mi je zdel tuj človek, ki je govoril nekam drugačno slovenščino, kakor sem jo

slišal od prejšnjih učiteljev; menda je bil ogrski Slovenec ali pa Slovak. Pač pa imam v lepem spominu glavnega učitelja v 3. in 4. razredu, p. Florentina Hrovata, resnovernega moža, ki se ob živahnosti dečkov ni nič razburjal in ni rabil šibe ali palice, s kakršno sta bučenski in sodraški učenik krotila objestne učence. P. Florentin mi je bil učitelj v vseh predmetih razen verouka, risanja in petja, ki ga je vadil živahni p. Otokar Aleš. Pouk smo imeli vsak delavnik, tudi popoldne, razen četrтка, ki je bil do cela prost dan.

Vse štiri naše učilnice so bile v pritličju stare gimnazije, medtem ko so prvo in drugo nadstropje zavzemali gimnazijski razredi. Na gimnaziji je poučevalo tista leta še nekaj profesorjev frančiškanov. Le-te smo kot zelo učene može učenci bolj spoštovali kakor lastne učitelje. Zlasti imam v spominu dva taka učenjaka: p. Lacka (Ladislava) Hrovata in p. Rafaela Klemenčiča. Ko nam je v zemljepisni uri p. Florentin nekoč pokazal telurij, učilo, ki ponazoruje gibanje lune in zemlje, nam je povedal, da je ta čudoviti stroj napravil p. Rafael. Odslej se mi je zdel ta mož nekaj čudodelnik.

Drugi gimnazijski profesorji z ravnateljem vred so bili laiki. Vedeli smo, da se med seboj nemški pogovarjajo, čeprav sta bila razen ravnatelja Fischerja samo dva Nemca: Donnemiller in Stanger. Drugi profesorji so bili Slovenci: Fran Brežnik, Anton Derganc, Leopold Koprivšek, Rajmund Nachtigall, Rajko Perušek in Ivan Poljanec. Razen po civilni obleki so se od naših učiteljev razlikovali tudi v tem, da so bili vsi bradati, kakor je bila tedaj menda splošna

Novo mesto ok. 1890. Na levi še viden stari leseni most čez Krko

moda. Te gospode smo učenci ljudske šole na ulici spoštljivo pozdravljali. Tako so nam zabijčili naši učitelji, češ da hodimo vsi v isto šolo.

Realne predmete so poučevali malone brez nazornih učil. Le za zemljepis smo imeli stenske zemljevide Avstroogrške in vojvodine Kranjske. To mi je bil najljubši učni predmet, menda nekaj zaradi tega, ker je bilo treba na zemljevidu poiskati imena, ki jih je navajala knjiga, nekaj pa, ker so bile dežele označene vsaka v drugi barvi, tako da se mi je zdela karta Avstroogrške nekaka slika v barvah.

Naši učitelji so imeli navado, da so med poukom njuhali. Usekovali so se v velike modre robce, ki so jih imeli spravljene v zavihku levega rokava ali pa v nedrju meniške kute. Sprva se mi je tako nosljanje kar zabavno zdelo. Čudil sem se, da pri tem nič ne kihajo, medtem ko sem jaz, če sem potegnil le ščepec tobaka v nos, moral takoj kihniti.

Ob sredah smo si iz šolske knjižnice — bila je to omara v sobi 2. razreda — izposojali knjige za domače berilo. Izbiere kajpak ni bilo dosti. Največ je bilo zvezkov izbranih spisov Krištofa Šmida, ki so jih prevajali večidel naši učitelji in jih je tiskal novomeški tiskar Krajec. Rajši sem čital Vrtec, ker je imel tudi slike in razne uganke. Zelo me je prevzel Robinzon starejši, še bolj pa me je zanimalo Odkritje Amerike, ki ga je prevedel p. Hrizogon Majar, zlasti dogodivščine Krištofa Kolumba, manj pa Kortezeve in Pizarove pustolovščine. Snopiči Narodne biblioteke, ki jo je tudi Krajec izdajal, so me zaradi učene snovi manj zanimali, če sem katerega dobil v roke. Pač pa sem rad listal po Valvasorju, ki ga je imel sin moje gospodinje. Besedila, ki je nemško, seveda nisem razumel, zanimala pa so me slike kranjskih gradov. Radostilo me je, da sem našel med temi tudi sliko radeljskega grada, kjer je gospodaril moj oče. Zlasti me je zavzela slika hudiča, kako z bičem goni trop polhov po temačnem gozdu.

Konec šolskega leta so ob razdelitvi spričeval odličnjaki dobili še posebno darilo, tako imenovano premijo. To je bil kak zvezek izbranih spisov Krištofa Šmida, takrat slovečega nemškega mladinskega pisatelja. Na čelni strani platnic je stalo v zlatih črkah ime in priimek obdarovanega učenca. Naravno, da je bila tako označena vezana knjiga obdarovancu v veselje in ponos, drugim pa v spodbudo.

Najtežji učni predmet se mi je zdela nemščina, ker je treba za en glasnik pisati po dve, tri, celo štiri črke: ch, sch, tsch, ali da se h včasih sploh ne izgovarja; motili so me preglasniki ä, ö, ü in njih izreka. Tudi se mi je upirala pisava z oglatimi gotskimi črkami.

Šolske telovadbe sploh ni bilo, saj niti gimnazija ni imela posebnih telovadnic, kaj šele ljudska šola. Dečki smo poznali tri vrste igranja na prostem: »klinec biti«, nebeškanje in frnikolanje. Za to igro smo rabili kamnite kroglice, steklene so bile dragocena izjema. Kdor je bil spreten frnikolar, si je nabral več takih kroglic; tudi jaz sem doma hranil vrečico takih nik kot nekak zaklad.

Stanoval sem pri Štrukljevi materi v pritlični hišici na klančku pod križatijo. Hiša je imela visoko strmo streho, krito s škodlami. Streha je bila znatno višja kakor vse zidanje samo. Zad za njo je bil vrtič, nagnjen dol proti Bregu. (Zdaj te hiše ni več, samo temeljno zidovje še priča, kje je stala.) — Oče je za vso oskrbo in stanovanje plačeval mesečno 4 goldinarje, vse drugo pa je dajal »in natura«. Jeseni je

Pogled na novomeški Breg z Resljeve ceste (sl. iz ok. 1900)

pripeljal voz s krompirjem, zeljem, repo, korenjem, žitom, pozneje še koline, masti in suhega mesa. — Domači sin, dijak višje gimnazije, naj bi me bil po očetovem naročilu poučeval v nemščini. Takoj pri prvi lekciji, ko je od mene zahteval, da naj se naučim dolgo vrsto nemških besed iz slovarja v učni knjigi, sem se temu uprl in ga jokaje zavrnil, češ da v šoli tega ne zahtevajo in da se bom sproti sam učil tega, kar nam bodo v šoli povedali in naročili. Štrukljev Jože je bil že bradat fant. Zato je pri neki šolski prireditvi v živi sliki predstavljal sv. Jožefa, ne da bi se mu bilo treba maskirati.

Trgovino s knjigami in šolskimi potrebščinami je imel nemški trgovec Tandler. Pri tem sem kupoval zvezke, peresa, svinčnike in radirke »na račun«, to se pravi: trgovec je zapisal račun v svojo knjigo, oče pa je plačal, kadar je prišel v mesto. Vestni trgovec pa mi ni hotel dati na ta račun barvic, frnikol ne odtisnic, ki smo jih poznali pod imenom »abcibild« (Abziehbild), kar se mi je kajpada za malo zdelo. Take stvari smo si kupovali v sosednji trgovini Vepustek, bonbone pri Pauserju in Guštinu, žemlje pri peku Mechori, slaščice pa pri Ilovskem na voglu Glavnega trga.

Značilno za oni čas je pač to, da je bilo v mestu še več trgovcev in obrtnikov z drugojezičnimi priimki, kakor n. pr. lekarnarja Bergmann in Rizzoli, trgovci Durini, Jenkner in Seidl, gostilničarji Brunner, Preatoni

in Schwarz, mizar Fischer, krojač Reisner, mesar Windischer.

Mestni župan je bil v onih letih notar dr. Poznik, mož z rjavo kozjo brado. Ni bil novomeški rojak, ampak koroški Slovenec, kar je dvigalo njegov ugled v mojih očeh. — Mestna občina je imela edinega svojega policista, prepasanega s sabljo. Ta je po mestu objavljajl uradne razglase s tem, da je najprej ropotaje na boben — rekli smo, da publicira — opozoril občinstvo, da naj ga pride poslušat. Določene so mu bile postojanke, kjer je izvajal svoj uradni posel. Beseda publicirati mi je bila istovetna z bobnati.

V vojašnici nad mestnim mlinom je bilo nastanjeno vojaštvo, menda bataljon lovcev ali brambovcev. Tja smo hodili gledat vojake, kadar so »ekserciral«. Naravno, da smo se dečki za njih strumne vežbe zanimali. — Ob raznih slovesnostih je nastopila meščanska garda v temnih uniformah s svetlimi gumbi, glavo so jim pokrivala črne čake, okrašene z velikim cesarskim orlom; torej drugačna pokrivala, kakor so jih imeli tedanji žandarji: trde črne klobuke s košatimi perjanicami. — Poveljeval jim je stotnik Vrtačič, drugi oficir pa je bil Florče Skaberne, ki smo ga dečki dobro poznali po rdečem nosu.

Edino prometno zvezo z glavnim mestom Ljubljano je oskrboval poštni voz, ki smo ga imenovali »malevagen«. To je bilo ogromno vozilo, krito s streho, v njem pa je bilo več sedežev za potnike. V mesto je prihajal vsak dan v popoldanskem času. Postiljon je trobil na rog, s čimer je dajal znak, da se bliža poštni postaji, ki je bila v veliki Fichtenauovi hiši na Glavnem trgu. Takrat se je zgrnila tam množica čakalcev in radovednežev, saj je bil to navadno najvažnejši dnevni dogodek v mestu.

Še nekaj o pošti! V tisti dobi so bili uvedli poštno-hranilno poslovanje. Menda so tudi šolam naročili, da naj mladino navadi na varčevanje. V ta namen so rabile kartonske tablice z vtisnjenimi okvirčki. Na te smo lepili znamke po 5 krajcarjev. Ko je bila tablica polna, sem jo predložil in oddal na pošti, na kar mi je poštar v hranilno knjižico vpisal znesek 1 goldinarja. Pomnim, da je bilo med učenci več takih hraniteljev.

Poleti smo se hodili kopat na Loko, kjer je bilo ob Krki preprosto leseno kopališče. — Mizar Fišer na Bregu je imel doli na Krki razen ribiškega čolna tudi čoln platišcar za veslače. Nekoč sem si ta čoln izposodil, čeprav nisem bil večš veslanju. Odrinil sem od brega in poskušal veslati, a sem

Člani novomeške meščanske garde (Kos F., Vrtačič A., Kopač L.)

le nerodno motovilil po vodi. Fišer, ki me je s hodnika svoje hiše opazoval, me je klical nazaj, tako da sem naposled le srečno pristal. Če ne bi bila Krka tako mirna voda, bi me bilo lahko zaneslo do mosta, kjer bi morda zadel ob brano, ali pa bi me bilo neslo še dalje do jezua nad mestnim mlinom. Takrat je čez Krko držal še lesen most izpod klanca na mestni strani onstran na desni breg v Kandiji blizu Štemburjeve gostilne. Moj debut v veslaškem športu mi ni uspel.

Včasih so se v mestu pojavili laški muzikanti z dudami, ogrnjeni v temne plašče, na glavi so imeli širokokrajne klobuke z visokimi štulami. Nas dečke je najbolj zanimala šegava opica, ki se je smešno spakovala, čepeča na rami takega muzikanta. Bolj všeč nam je bilo otožno enolično dudanje teh Lahov kakor poskočna muzika mestno garde, ki je kak večer svirala na Glavnem trgu.

V bližini mojega stanovanja je bila Brunerjeva gostilna s lkošatim vrtom, kjer se je v poletnih večerih shajala mestna gospoda. Tam so imeli tudi kegljišče. Zadovoljen sem bil, kadar sem tam postavljial keglje in sem dobil za ta zabavni posel še denarno nagrado. — Moja gospodinja je rada stavila v loterijo. Na kritični dan me je vsakokrat poslala gledat, katere številke — pet jih je bilo — so bile potegnjene. Te so bile napisane na deski, ki je visela na vratih trgovine Pollak, kjer je bila loterijska trgovvalnica. Ne pomnim, da bi bila kdaj kaj zadela, vsaj povedala mi ni.

Končno naj omenim še dva dožitka, ki sta mi ostala kakor zasidrana v spominu. Saj jarko osvetlujeta deško lahkomišelnost in tedanje vzgojne razmere.

Ministrant v sili! Ker ob nedeljah in praznikih ni bilo šolarske maše v frančiškanski cerkvi, me je gospodinja, pobožna ženica, pošiljala k veliki maši v kapiteljsko cerkev. Tam smo dečki imeli svoj prostor na estradi pred prižnico.

Nekoč je cerkovnik tik pred začetkom slovesne maše iskal pomožnega ministranta. Kar mene je prijel za rokav in pozval, da naj grem v zakristijo. Nekaj sem ugovarjal, češ da še nisem nikoli ministriral. Ko mi je nadeval ministrantsko oblačilo, mi je naročal, da naj gledam na ministranta tovariša, ki bo z menoj v paru: kakor bo ta ravnal, tako naj ga oponašam. Bila je peta maša s tremi duhovniki in štirimi ministranti. Šel

sem v prvem paru, pred oltarjem pa krenil na levo stran. Med opraviлом sem venomer škilil na partnerja na nasprotni strani. Kakor je ta stal, poklekal in držal svečnik, tako sem ga zvesto posnemal. Ker nisem znal latinskih molitvic, sem le nemo žebiral z ustnicami. Maša je minila in vrnili smo se v zakristijo. Tu mi je kanonik izplačal za nagrado četrtak — »firar« smo imenovali tak veliki bakreni kovaneec. Doma sem gospodinji z zadovoljstvom povedal, kakšna čast me je bila doletela in kako lepo nagrado sem dobil. To je bil moj edini nastop v liturgični službi.

Hud disciplinarni prestopok in kazen zanj! Ko sem bil v 3. razredu, sem si mekoč kupil škatlico cigaret — deset jih je bilo, menda so se imenovala »drama« — zavitek žveplenk z rdečo kapico, v slaščičarni pa nekaj španskih kepice — rekli smo jim »španiš vind«. Kaj neki me je zamikalo, da bi poskusil kaditi, kar je bilo učencem strogo prepovedano? Videl sem, da kadijo odrasli moški, a tudi gimnazijski dijaki, četudi tega niso smeli. Napravil sem si poseben načrt za ta kadilni poskus. Namesto da bi šel v kapiteljsko cerkev k litanijam, kakor je to gospodinja zahtevala, sem zavil za ozidje prostovega vrta na strmino nad Loko. Tam sem, skrit v grmovju, naglo puhal dim in sem za vsako grenko cigareto zaužil posladek španske kepice. Doma je gospodinja zavohala, da smrdi obleka po tobaku, in priznal sem ji, kaj sem storil. Kako pa je prišel ta prestopok v vednost mojim učiteljem, ne vem več. Menda sem se bil kakemu sošolcu pobahal in ta me je nato v šoli »zatožil«. Odmerili so mi štiri ure šolskega zavora v četrtek dopoldne, ko je bil pouka prost dan. Razrednik p. Florentin mi je dal neke računske naloge, kar sem kmalu izgotovil. Mučno sem se dolgočasil sam v šolski sobi. Na stojalu je visel zemljevid Kranjske. Kar sem iztaknil med knjigami na mizi Catalogus cleri, latinsko knjigo, v kateri sem mogel brati le imena dekanij in župnij. S to knjigo v roki sem na zemljevidu iskal imena krajev. Kar vstopi p. Otokar. Ko je opazil, kaj počenjam, me ni pokaral — od-

Profesorski zbor novomeške gimnazije l. 1885. Sede: Brežnik, p. Bern, Vovk, Stanger, ravn. Fischer, p. Ing. Staudacher in Koprivšek, stoje pa Jos. Riedl, p. Lacko Horvat, Nachtigal, Ogorek, Poljanec, p. Rafael Klemenčič, Pečar in Ant. Derganc

dal sem mu izdelane naloge — temveč me je dobrohotno potrepal po rami. Zazdelo se mi je, da je s tem vse odpuščeno, tem bolj, ker me je še pred 12. uro izpustil, tako da sem še pred opoldanskim zvonjenjem pritekel domov ter bil deležen opoldanske molitve, kakor je to zahteval vsakdanji hišni red.

Toda motil sem se, ker sem domneval, da mi je poslej vse odpuščeno in pozabljeno. V šolskem naznanilu za 3. četrtletje sem dobil v mravnosti oceno »lepa«, v stolpcih prvih dveh četrtletij pa je stalo »prav lepa«. Kaj če bosta oče in mati opazila ta madež! Brez pomisleka sem pred »lepa« s črnilom pripisal »prav«. Nihče ni tega popravka opazil, ne oče ne mati ne učitelj, ki mi je pozneje za 4. četrtletje vpisal zopet »prav lepa«. Ta moj ponaredek stoji še vedno dobro viden v spričevalu, ki ga kakor vsa druga skrbno hranim. Za tako potvorbo bi bil zaslužil občutno kaznen, vsekakor bolj upravičeno kakor za ono skrivno kajenje, ki ni bilo nikomur v javno pohujšanje. In še eno posledico je imela znižana ocena iz vedenja: da sem v tiskanem letnem poročilu zdrknil med odličnjaki na 7. mesto, medtem ko sem bil v 2. razredu in leto nato v 4. razredu na 4. mestu.

Naj se spomnim še součencev v 4. razredu. Vseh nas je bilo petdeset. Konec šolskega

leta smo dobili tiskano »Letno sporočilo čveterorazredne deške ljudske šole v Novomestu — Rudolfswert 1884 — 85«. (V letnem sporočilu za 1883/84 je pisano: v Rudolfovem — Rudolfswert). Takrat je bila še običajna lokacija učencev, tako da so njih imena bila razvrščena po vrednosti letnega spričevala. Izdelali so vsi učenci. Odličnjakov nas je bilo trinajst. Prvačil je Jarec Anton, sin krojača in trgovca na Glavnem trgu. Pozneje se je pisal Jarc, bil mornariški kurat, nato profesor prirodopisa na škofijski gimnaziji v Sentvidu. Po prvi svetovni vojni je odložil duhovniško suknjo, prevzel priimek Jarè, se oženil in živel v Mariboru. — Zanimivo je, da smo še trije bili pozneje gimnazijski profesorji in ravnatelji srednjih šol: Reisner Josip na tehniški srednji šoli v Ljubljani, Komljanec Josip na gimnaziji v Ptuj, jaz pa na novomeški gimnaziji, od koder sem bil l. 1921 kot višji šolski nadzornik premeščen v Ljubljano. — Učiteljski poklic si je izbral tudi Matko Martin, ki je služboval nazadnje v Novem mestu kot okrajni šolski nadzornik. Dva sta bila nekaj časa tudi deželna in državna poslanca: Reisner in Rajer Janez, doktor veterine, naposled senator v stari Jugoslaviji. Izmed drugih součencev so mi v spominu: Barborič Franc, pozneje trgovec v Novem mestu; Mendlik Janez, pozneje višji magistratni uradnik v Nemškem Gradcu, njegov oče geometer je bil po rodu Čeh, in Rudež Jože, sin graščaka na Tolstem vrhu.

Po končanem 4. razredu smo dobili poleg slovenskega letnega spričevala še posebno »obiskovalno spričevalo« — »Frequentationszeugnis« z nemškim in slovenskim tiskanim in pisanim besedilom. S tem je dobil učenec pravico, da se je prijavil za sprejem v srednjo šolo. Ko me je oče isto jesen vpisal na takrat edino ljubljansko gimnazijo, sem sprejemni izpit tam kar gladko opravil. Saj je bila priprava, ki sem je bil deležen na novomeški šoli, vsaj toliko solidna kakor na kaki ljubljanski ljudski šoli ali vladnici.

Tako mi je potekala in potekla moja prva novomeška triletka.

MUZEJSKE NOVICE

ZEMLJEPISNI MUZEJ SLOVENIJE

Kdor se peča s slovensko geografsko dejavnostjo, mora v svojem delu poseči dokaj v preteklost. Že v XVIII. stol. nastane prva res slovenska geografska karta, kateri slede v XIX. stol. še druge. S pisano besedo se začenja slovenska geografija uveljavljati v drugi polovici XIX. stol., ko slovenski avtorji izdajo prve geografske učbenike, medtem ko izidejo dela, ki so nastala na osnovi znanstvenih raziskavanj, šele konec stoletja. Dobo do prve svet. vojne karakterizirajo sporadična dela posameznikov, ki delajo na geografskem polju z vislo ljubeznijo, toda manjka ji organska povezanost sistematičnih raziskavanj vsega slovenskega ozemlja. Šele ko dobimo Slovenci po prvi svetovni vojni na takrat ustanovljeni univerzi v Ljubljani stolico za geografijo, ko je ustanovljeno Geografsko društvo in ko začne izhajati Geografski vestnik, moremo reči, da začne tudi slovenska geografija s sistematičnim delom, katerega rezultat so številne razprave v zvezi z raziskavanji po vsem Slovenskem in obsežna dela posameznih avtorjev. Po letih molka v času okupacije nastopi po l. 1945 novo obdobje, ki ga karakterizira močno razširjeno delo posameznikov in širokega kroga geografov v znanstvenem oziru, obenem pa postane slovenska geografija tudi važen činitelj v splošnem kulturno-prosvetnem oziru.

Da se je slovenska geografija povzpela do tolikšne višine in da je neprestano napredovala, je v veliki meri zaslug akademika univ. prof. dr. Antona Melika. Slovencem ni samo vzgojil vrsto geografov in napisal vrsto znanstvenih del, ampak je poklical v življenje tudi nove geografske institucije, med katerimi je tudi Zemljepisni muzej Slovenije.

Na osnovi njegovih prizadevanj je izdala vlada LRS 7. maja 1946 Uredbo o ustanovitvi Zemljepisnega muzeja Slovenije, s katero so bile obenem precizirane tudi glavne naloge nove muzejske ustanove. Te so naslednje: 1. da poda strokovnjakom in občinstvu z nazornimi zbirkami čim popolnejšo zemljepisno sliko slovenske zemlje v celoti in njenih posameznih delov posebej, 2. da poda pregledno sliko o razvoju slovenske zemljepisne vede in še posebej o razvoju kartografskega prikazovanja slovenske zemlje, 3. da v navedenem smislu sodeluje pri zbirkah na vsem jugoslovanskem ozemlju, v drugih jugoslovanskih deželah, posebej pa še pri zbirkah v krajih, kjer žive naši izseljenci in kjer so delovali zemljepisni delavci slovenske narodnosti, in 4. da poda nazoren pregled splošnega (teoretičnega) zemljepisja in njegove metodike v prikazovanju zemljepisnih pojavov (kartografije) ter s tem bistveno pripomore k izpopolnitvi nazornega pouka zemljepisa na naših osnovnih, srednjih in visokih šolah.

Naloge, ki so bile postavljene novi muzejski ustanovi, prvi v naši državi, se od leta 1946 naprej postopoma uresničujejo. Takoj v začetku

moramo poudariti, da je bila največja ovira v dosedanjem delu vprašanje prostorov, saj jih ustanova še danes nima. V nasprotju z drugimi starejšimi slovenskimi muzeji, ki so ob ustanovitvi prevzeli že večje ali manjše zbirke, Zemljepisni muzej Slovenije ni imel ničesar. Najprej se je začelo z zbiranjem kartografskega materiala za Slovenijo, ki tvori osnovo sedanjih eksponatnih zbirk. V teku let se je posrečilo zbrati obsežno gradivo, ki prikazuje Slovenijo v kartografskem pogledu od XVI. stol. naprej. Veliko pomoč pri tem delu mu je nudil takratni Zbirni center LRS, ki mu je odstopil veliko zadevnega materiala, in pa posamezni muzeji, posebno Mestni muzej v Ptuiu. Seveda zbirka še ni popolna, se pa postopno izpopolnjuje. Toda ta zbirka, ki je historično-geografskega značaja, ima v eksponatnem pogledu bolj stranski pomen, ker glavna naloga ustanove je v tem, da prikaže slovensko zemljo v fiziogeografskem in antropogeografskem pogledu, ali z drugimi besedami, da jo predoči ljudem takšna, kakršna je v svojem življenju. Za dosego tega cilja pa je morala ustanova začeti šele z izdelavo eksponatov, ker teh doslej sploh ni bilo. Po programu naj bi se najprej izdelali tisti eksponati, ki zanimajo širše občinstvo; to so reliefi posameznih pokrajin, makete naših naselij, značilne morfološke oblike itd., šele kasneje pa naj bi prešli k reševanju specifičnih nalog v okviru celote. Delno se je ta naloga rešila že doslej. Za razvoj in prikaz naših mestnih naselij so važni načrti in slikovni material, katerega ima ustanova v precejšnji meri. V pogledu razvoja slovenske geografije zbira ustanova vsa geografska dela slovenskih avtorjev, pa naj bodo ta znanstvenega, šolsko-prosvetnega ali poljudnega značaja.

Majhni razstavni prostori sedaj ne dopuščajo Zemljepisnemu muzeju večjih stalnih razstav. Zato je bila ustanova prisiljena, da začne z organiziranjem občasnih razstav in to ne v Ljubljani, temveč po drugih slovenskih mestih. Doslej so bile prirejene razstave v Mariboru in Celju (l. 1954) ter v Postojni in Kopru (1956). Število obiskovalcev je bilo na vseh razstavah veliko in se je gibalo med 5 in 7000. Ljudje so kazali povsod za eksponate neverjetno velik interes, saj so bili v celoti za vse nekaj novega. Na vseh razstavah je strokovno vodstvo nudilo osebje Zemljepisnega muzeja. Tudi za letošnje leto ima ustanova v programu občasne razstave, med katerimi bo največja spomladi v Ljubljani. Za sedaj je ta način razstavljanja za ustanovo edini, ki pride v poštev, ker lastni prostori so za razstavljanje premajhni.

Slovenija je edina republika v Jugoslaviji, ki ima specifično geografski muzej. Njegove nujnosti ne narekuje samo geografska potreba, ampak v veliko večji meri položaj naše ožje domovine. Zato je v resnici res že skrajni čas, da dobi ustanova prostore, ki bodo ustrezali namenu, izraženem v splošno muzejskih nalogah.

L. V.

ZGODOVINSKO BRANJE

Gospodarski razvoj Maribora. Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora. Uredil in napisal dipl. ek. Ermin Kržičnik. Maribor 1956. Izdalo Društvo ekonomistov Maribor, založila Založba Obzorja.

Brošura nas seznaja na 190 straneh z razvojem okoli 50 mariborskih podjetij, na uvod pride ok. 60 strani, na sintetični pregled razvoja 10 strani, za sama podjetja je prihranjenih nekako 120 strani ali povprečno 2,5 strani za posamezno podjetje. Za dobro informacijo dovolj, za zgodovino mariborske industrije premalo. Pravzaprav brošura niti nima namena podati zgodovino kot tako; v glavnem se omejuje na navajanje podatkov ekonomskega, historičnega in statističnega pomena za vsako podjetje posebej. Hočem reči, da stoji sinteza nekako v ozadju, v ospredju so informativna navajanja.

V danem okviru je brošura vsekakor izpolnila svojo nalogo in s tem opravičila svoj izid; trud mariborskih ekonomistov ni bil zaman. Kaj takega bi moralo imeti vsako mesto z industrijo. Gospodarskemu zgodovinarju je lažje delati, če ima pred seboj knjigo s podatki, ki bi jih sicer šele moral zbirati in si ustvarjati pregled. Glede Maribora so torej prvi korak napravili ravno ekonomisti.

Znano je, da se podjetja v kapitalističnem sistemu povezujejo v kartele in druge podobne asociacije. Tudi mariborska podjetja tekstilne stroke so n. pr. bila član jugoslovanskega tekstilnega kartela, toda ekonomisti so ta način povezovanja prešli. Naj omenim, da se mnogo pravega gradiva za mariborsko tekstilno industrijo hrani v Arhivu grada Zagreba, v arhivu Zbornice TOI v Ljubljani (Drž. arhiv Slovenije, Lj.), za delavsko gibanje v arhivu Delavske zbornice (danes v arhivu Zveze sindikatov, Lj.) — itd., itd.

Izid dela je treba pohvaliti, ker izpolnjuje občutno vrzel, toda ta prvi korak izziva še drugega: iti v arhive in stvar napisati zgodovinsko.

J. Š.

Ljubljanski vodnik — Guide to Ljubljana — Führer durch Ljubljana. Izdal in založil Klub borcev NOB »Kosmač-Klemenc«, Ljubljana 1956. Uredil uredniški odbor. Tisk tiskarne »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. 186 str.

Obravnavani vodnik po Ljubljani in okolici je bil res že potreben, saj po osvoboditvi Ljubljana ni imela podobne knjige, ki bi prišla prav domačinom in tujcem. Pred vojno je izšlo sicer več manjših vodnikov, toda vsi ti so iz razumljivih razlogov že zdavnaj zastareli.

Knjiga ima štiri poglavja: Ljubljana nekdaj in sedaj, Podatki in naslovi, Ogled mesta in Izleti. Ljubitelje preteklosti ljubljanskega mesta bo zlasti zanimalo prvo in tretje poglavje, ki nam prikazujeta njegov zgodovinski razvoj od najstarejših časov do danes in važnejše zgodovinske in kulturne spomenike. Poglavje »Ljubljana nekdaj in sedaj« prinaša najprej sestavek o zemljepisni legi mesta, ki govori razen o klimi in rastlinstvu delno tudi o položaju Ljubljane v zgodovini. Šele naslednji sestavek »Ljubljana skozi stoletja« kaže zgodovinski razvoj mesta. Ta sestavek je brezdvoma prekratek za podobno knjigo, razen tega pa je v njem več napak. V trditvi, da se naselje v listinah ome-

nja prvič 1142 kot Lubigana, sta kar dve: Ljubljana se namreč v doslej znanih virih prvič omenja šele 1144 kot Laibach, dve leti kasneje pa s slovensko-romansko označbo Luwigana. Bolj bi bilo treba poudariti pomen trgovine za razvoj srednjeveškega mesta, od zunanjih dogodkov pa zlasti turške napade. Skoda je, da tekst ni bil delan na osnovi najnovejših dognanj o zgodovini Ljubljane, temveč da so se povzele vanj zopet stare napake. Nujno bi bilo treba upoštevati knjigo Milka Kosa o srednjeveški Ljubljani. Res je, da mora biti tekst v takem vodiču kratek in čimbolj strnjen, toda dani podatki morajo biti točni in kar najbolj popolni. Tudi sestavek o Ljubljani med osvobodilno borbo bi moral biti obširnejši. V prvem poglavju je opisan tudi upravni in politični ustroj, organi oblasti in državne uprave, sodstvo, politične in družbene organizacije in konzulati, ki imajo svoj sedež v Ljubljani, od česar bi pravzaprav marsikaj sodilo v naslednje poglavje »Podatki in naslovi«, ki je zelo obširno. Tudi tu je več napak, a nam prostor ne dopušča, da bi jih naštevali. Omenimo naj le, da je med ljubljanskimi knjižnicami na prvem (!) mestu našeta Franciškanska knjižnica, za katero se trdi, da sega v sredo XIII. stoletja (v angl. tekstu: v XIII. stoletje, v nemškem pa kar: Osnovana 1230 (!)), čeprav ima ta knjižnica danes zgolj zgodovinski pomen in se franciskani v Ljubljani omenjajo šele od l. 1232 dalje. Pri arhivih je izpuščen Skofijski in kapiteljski arhiv, ki hrani dragoceno gradivo tudi za gospodarsko zgodovino Slovenije. Pri podatkih o gledališču (str. 88) stoji trditev, da »sega ljubljanska gledališka tradicija nazaj v XI. stoletje (ko se Ljubljana sploh še niti ne omenja! Op. p.) s poročilom o igran na Ljubljanci — ludi navales«. Ker to trditev zlasti v novjšem času vedno znova pogrevajo, je treba povedati, da je podatek vzet iz Valvasorja, ta ga pa ima iz kronike ljublj. župana Schönleba iz 1660 in da v verodostojnih virih o tem ni nobene vesti. Res je verjetno, da so se take igre na Ljubljanci vršile, toda to šele v XV.—XVI. stoletju, kot kaže seznam nagrad za zmagovalce. — Zelo dobro je napisan ogled mesta, ki sicer v zelo strnjeni obliki podaja in opisuje vse važnejše ljubljanske kulturne spomenike, in bo dobro služil tudi domačinu, ki bi rad spoznal znamenitosti svojega mesta. Knjigo zaključujejo opisi krajših in daljših izletov v bližnjo in daljno okolico Ljubljane. Ves slovenski tekst je vzporedno preveden v angleščino, za njima pa sledi nekoliko skrajšan nemški tekst, kar dela knjigo precej nepregledno. Za ovitek bi bil morda primeren kak bolj znan pogled na Ljubljano, kot pa ravno »moderni« pogled s Čevljarskega mostu proti gradu. — Toda kljub naštetim pomanjkljivostim je vodnik nedvomno pozitivno delo in pri upoštevanju nekaterih popravkov bo druga izdaja nedvomno že veliko boljša.

Stane Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske. Vodnik po arheoloških zbirkah muzejev v Novem mestu, Brežicah in Metliki. Novo mesto 1956. Izdala in založila Muzejska društva v Novem mestu, Brežicah in Metliki. 70 strani, 2 zemljevida, 24 str. slik.

Trije dolenjski muzeji začenjajo s to knjigo vrsto razprav, ki naj na poljuden, a znanstven

način podajo zaokrožen pregled posameznih področij, na katerih muzeji delajo in hranijo njih spomenike. Ta misel je nova in zanimiva, saj bo zbirka na kraju vsebovala dela o zgodovinskem, družbenem, gospodarskem in kulturnem razvoju Dolenjske s posebno knjigo o NOB. Poleg splošnega pregleda naj bi vsaka knjiga vsebovala tudi vodnike po zbirkah iz obravnavanih področij, ki jih omenjeni muzeji hranijo. Tako bodo šolska mladiča in ljudskoprosvetni delavci dobili nedvomno dragocen pripomoček za poznavanje domače preteklosti.

V knjigi, ki leži pred nami, je podal Stane Gabrovec najprej na 34 straneh kratek oris prazgodovine in rimskega obdobja na Dolenjskem in Posavju. Razprava je pisana sicer poljudno in zanimivo, vendar z vso znanstveno ambicijo. Za tiste, ki bi jih utegnili to obdobje podrobneje zanimati, je na kraju dodan seznam najvažnejše literature. Temu preglednemu sestavku sledi vodniki po Dolenjskem in Posavskem muzeju. Tu lahko bralec na podlagi razstavljenih predmetov zasleduje prej opisani razvoj in to nazorno od vitrine do vitrine. Sledi zopet pregled zgodovine Bele krajine do naselitve Slovencev z najvažnejšo literaturo in posebej vodnik po Belokranjskem muzeju v Metliki. Da bo možno dati to knjigo v roke tudi tujim obiskovalcem, so poskrbeli izdajatelji z dodanim francoskim povzetkom. Dva zemljevida prikazujeta arheološka najdišča v Beli krajini in na Dolenjskem. Na boljšem papirju dodane slike najdišč in predmetov iz obravnavanih obdobji so le ponašljivi klišeji iz raznih razprav SAZU, Narodnega muzeja in Glasnika muzejskega društva za Slovenijo, izpolnjujejo pa svoj namen kljub temu kar dobro. Skratka, knjiga je prav lep prispevek tudi k naši krajevni zgodovini, ki jo bo vsakdo rad vzel v roke, še posebej, če bo obiskal omenjene tri muzeje.

Jože Sorn, *Razvoj Papirnice Vevče*. Ljubljana 1956. Založila in izdala Papirnica Vevče. 152 strani.

Papirnica Vevče je še danes največja tovarna za proizvodnjo papirja v Jugoslaviji. Z njeno zgodovino smo dobili eno prvih obširnejših in resnejših del o razvoju naših velikih industrijskih obratov. Avtor si je nadel težavno, a hvalечно nalogo, da predvsem na podlagi bogatega arhiva tovarne napiše njeno zgodovino, kar še poveča vrednost knjige. Razdeljena je na šest poglavij. Prvo, ki obravnava t.i. klasične mline za papir na Slovenskem, prikazuje razvoj proizvodnje papirja na naših tleh od druge polovice XVI. stoletja, ko je na Fužinah pod Ljubljano deloval Kislov mlin za papir,

preko mlinov blizu Vipave, v Žužemberku, blizu Skofje Loke, pri Radečah in v Ajdovščini, do zadnjih v Lobnici in pri Goričanah, ki so obratovali od začetka XVIII. do srede XIX. stoletja. Vsi ti so bili manjši, bolj obrtniški obrati. To poglavje je izvaleček iz avtorjeve večje razprave o starejših mlinih za papir na Slovenskem, objavljene v Zgod. časopisu VIII. (1954), 87-117. Drugo poglavje obravnava nato začetke naše strojne industrije papirja v obdobju 1842-1870. To doba je tesno povezana z razvojem kapitalizma pri nas in s tipičnim predstavnikom tega razvoja Fidelisom Terpincom (1799-1875) in njegovo družbo. Razvoj papirnice v Vevčah je začel l. 1843, ko je bil izdelan prvi papir. Tretje poglavje opisuje nadaljnjo pot papirnice, ko je z vdorom tujega kapitala prešla l. 1870 v sklop koncerna Leykam-Josefsthal d.d. do razsula Avstro-Ogrske. L. 1919 je bila ustanovljena delniška družba Združene papirnice Vevče, Goričane, Medvode, v kateri je imel domači kapital večino delnic, največ Ljubljanska kreditna banka. Iz nadaljnega razvoja je zanimivo zasledovati nastajanje kartelov in ostalih oblik kapitalističnega monopolizma, usodo tovarne v krizi 1931-1934 in močan dvig v dobi konjunktore do II. svetovne vojne ter prilagoditev okupatorskemu gospodarstvu 1941-1945. Peto poglavje opisuje velik razvoj papirnice v novi Jugoslaviji, ko je bil 1955 dosežen maksimum proizvodnje v vsej zgodovini tovarne. Zaključno VI. poglavje obravnava delavstvo in njegov razvoj od fevdalizma do najnovejše dobe. Opisani so delovni in življenjski pogoji mojstrov in pomočnikov v starih mlinih za papir, nastajanje industrijskega proletariata v XIX. stoletju, ustanavljanje delavskih organizacij in prve stavke, kolektivne pogodbe, stavka 1936-1937 in borba vevških delavcev za časa okupacije v NOB, ter končno razvoj v novi Jugoslaviji.

Knjiga daje torej dragocene podatke za zgodovino našega industrijskega razvoja v obdobju kapitalizma od srede XIX. stoletja dalje, še posebej obširno pa v stari Jugoslaviji. V tem je tudi njen splošni pomen. Še posebej pa naj bo delo vzpodbuda drugim velikim in starejšim podjetjem, da se lotijo obdelave zgodovine lastnega podjetja na osnovi tovarniških arhivov, ki so za to dragocen vir. Potrebno je tudi pohvaliti delavski svet Papirnice, ki je z velikim razumevanjem omogočil izid tega dela. Angleški, francoski in nemški povzetki bodo omogočili uporabo dela tudi tujim strokovnjakom. Izredno lep brezlesni antični papir, na katerem je knjiga tiskana, je lep dokaz dosežkov tovarne v Vevčah.

Q.

Uredništvo Kronike prosi vse izdajatelje krajevnogodovinskih publikacij, da mu pošljejo po en izvod za objavo poročila v rubriki »Zgodovinsko branje«

MESTNA HRANILNICA LJUBLJANSKA

